

Fahd Kasumović
Filozofski fakultet Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu

OSMANSKA AGRARNA POLITIKA I NADMETANJE ZA ZEMLJU U JUGOISTOČNOJ EVROPI (analiza čiflukâ u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)

Sažetak

Rad predstavlja nastojanje da se na osnovu analize podataka o čiflucima koji su se nalazili u rukama vojnika i ostalog primarno nepoljoprivrednog stanovništva ispituju uvjeti pod kojima su navedeni slojevi mogli steći pravo posjeda nad određenim državnim zemljištima uz preuzimanje obaveze plaćanja daća koje su bile ustanovljene prema zakonu i defteru. Čifluci koji su uzeti kao predmet navedene analize nalazili su se na području Bosanskog sandžaka, a analiza se odnosi na period od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća. Nastojanje primarno neproizvodnog stanovništva da dođe do prava posjeda nad zemljom posmatrano je u širem kontekstu koji je označen kao fenomen nadmetanja i borbe za zemlju. Budući da je problem nastanka i akumulacije čiflukâ u rukama navedenih slojeva stanovništva od strane različitih autora bio tumačen na načine koji se, u najmanju ruku, mogu ocijeniti kao diskutabilni, to se u ovom radu ispituju mogućnosti reinterpretacije određenih ustaljenih predodžbi o čiflucima i tzv. procesu čiflučenja. Značajan prostor posvećen je kritičkom sagledavanju različitih neutemeljenih generalizacija i predodžbi koje je historiografija naslijedila iz južnoslavenskih (posebno srpskih) narativa 19. stoljeća, kao i zastarjelim historicističkim postavkama i marksističkim učenjima koja su značajno utjecala na shvatanje osmanskog društva i države.

Gljučne riječi: Osmansko carstvo, agrarna politika, čifluk, zemljišni odnosi, rani novi vijek, Bosanski sandžak, jugoistočna Evropa.

Zemlja se u ranom novom vijeku ubrajala u osnovna bogatstva; običnim seljačkim porodicama služila je za preživljavanje, krupnim posjednicima donosila je prihode koji su im omogućavali lagodniji stil života, dok je državi bila podloga za nametanje poreza i rente te sredstvo za finansiranje brojnih vojno-administrativnih službi i različitih poslova koji su općenito smatrani korisnim i potrebnim. Ako uzmemo u obzir činjenicu da su vlasništvo nad zemljom, ali i samo posjedovanje iste, mogli donijeti značajne prihode, onda

je razumljivo da su postojali rivalitet, konkurencija i, općenito, različiti vidovi borbe za stjecanje pravâ na zemlju, što je posebno ostavilo traga u predindustrijskim društvima.

Osmanski historijski kontekst imao je u vezi s ovim pitanjem određene specifičnosti. Na prvom mjestu treba imati u vidu da je najveći dio obradive zemlje bio u državnom ili mirijskom vlasništvu, što praktično znači da je država za sebe zadržala vrhovno pravo kontrole nad dotičnim zemljištem te da su osobe koje je ona postavljala za posjednike nekog vojničkog dirlika¹ davale saglasnost za stjecanje prava posjeda nad zemljom koje je donosila zemljišna tapija. Stoga, iz perspektive vlasti, bilo kakva borba s državom oko prava vlasništva na mirijskoj zemlji nije dolazila u obzir, a pretvaranje zemlje u privatno vlasništvo se po zakonu nije moglo samovoljno postići, odnosno za promjenu statusa zemlje bilo je potrebno steći posebnu carsku dozvolu u vidu tzv. *mulk-name* ili *temlik-name*. Međutim, u ovom radu ne namjeravamo se primarno baviti privatnim zemljištima, niti nastojanjima pojedinaca da od države dobiju zakonito pravo vlasništva nad zemljom, kao ni zloupotrebama i uzurpacijama koje su se eventualno mogle desiti u određenim specifičnim okolnostima. Osnovni predmet izučavanja su nastojanja pojedinaca, prvenstveno vojnika i drugih primarno neproizvodnih slojeva društva, da dođu do zakonitog prava posjedovanja na određenim komadima mirijske zemlje, kao i politika osmanske vlasti koja im je to omogućavala. Stoga, može se reći da je u fokusu razmatranja jedan vid borbe, ali ne za vlasništvo – koje je neosporno državno – nego borbe za stjecanje prava posjeda i korištenja u skladu s važećim državnim propozicijama. Naime, inspiraciju za naslov koji smo dali našli smo u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1542. u kojem se u uvodnoj kanun-nami spominje da se one zemlje koje su puste, bez raje i nisu do tada bile upisane u *defter*, daju u vidu *čifluka* zainteresiranim osobama uz tapiju te da se na licitaciji potvrde onome ko bude nudio više.² Na terenu su u istom *defteru* zabilježeni konkretni slučajevi registriranja prava na *čifluk* uz bilješke iz kojih se vidi da je konačna registracija uslijedila nakon što je *čifluk*, prije toga, više puta prelazio iz ruke u ruku, naizmjenično između izvjesnog *dizdara* i žene koja je bila supruga jednog preminulog bega; pri tome, nadležni povjerenik carskog hasa svaki put je potvrđivao pravo na *čifluk* onoj strani koja je ponudila veći iznos tapijske pristojbe, da bi, zatim, navedeno pravo

1 Dirlik je osmanski izraz kojim su označavana sredstva za izdržavanje pripadnika vojničkog sloja društva koji su vršili neku od službi u korist države, a pod tim se u ovom kontekstu podrazumijevaju prihodi koje su donosili *timari*, *zeameti* i *hasovi*.

2 Bašbakanlık Osmanlı Arşivi [Dalje: BOA], TD 211, str. 10-11; Grupa autora, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak* [Dalje: *Kanuni i kanun-name*], Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1957., str. 64, 69.

bivalo poništavano, a pravo posjeda priznavano je drugoj strani budući da je ona nudila više.³ Ovo nas, između ostalog, navodi na zaključak da je opravdano govoriti o rivalitetu i nadmetanju za zemlju, koje je proizlazilo iz toga što je posjedovanje zemlje bilo interesantno i isplativo pripadnicima vojničke klase, kao i zbog toga što su državni zakoni, kao izraz opće osmanske agrarne politike, i upravna praksa to dozvoljavali. Međutim, ne želimo se u ovom radu ograničiti na formalni opis licitiranja za čifluke, kao ni na puko evidentiranje izvora u kojima je bio prikazan konkretni tok i ishod pojedinačnih nadmetanja za zemlju i tapiju. Umjesto toga, smatramo da je nadmetanje riječ kojom se u širem smislu može opisati bilo koji konkurentski odnos između pripadnika istog ili drugog društvenog sloja u nastojanju da se dođe do zemljišnih posjeda, čak i kada se ne radi o licitacijama. Stoga, pitanje učešća primarno nepoljoprivrednih slojeva društva u posjedovanju zemlje uz tapiju općenito posmatramo kao dio šireg problema nadmetanja za zemlju, radi ostvarivanja vlastitih interesa, ili – može se, također, reći – kao dio borbe za posjedovanje zemlje.⁴

3 U selu Mratinići, koje je pripadalo Visokom, nalazio se čifluk Korkuda, sina Ali-begovog, koji je od ranije bio u njegovom posjedu. Prilikom popisa iz 1540.-1542. bila je izvršena kontrola te je ustanovljeno da je spomenuti umro, a da nije ostavio iza sebe muškog potomstva. Zbog toga, njegova zemlja je potpala pod tapiju (*tapuya müstahakk*), odnosno trebalo je, u skladu sa zakonom, navedeni čifluk dati drugim osobama uz naplaćivanje tapijske pristojbe. Pojavio se izvjesni dizdar Muruvvet te je on dao 5000 akči tapijske pristojbe u korist carske blagajne (*hızāne*-i *‘āmire*), a navedena zemlja njemu je bila ubilježena (*kayd*). Nakon toga, došla je Elifa, majka spomenutog Korkuda, i pokazala hudždžet prema kojem je ona ranije od Sinana-čelebije, povjerenika carskog hasa, uzela navedeni čifluk uz tapiju. Dala je 500 akči više od dizdara Muruvveta na ime tapije te je taj višak (*ziyāde*) uzet i čifluk je ubilježen na spomenutu Elifu. Nakon toga, od strane Muruvveta i njegovog sina Husreva došao je njegov drugi sin Džafer i dao 500 akči više na ime tapije te je i to prihvaćeno i čifluk je upisan u njihovu obavezu (*‘uhdelerine*). Zatim je u ime Elife došao neki Ejnehan i dao 300 akči više, koje su uzete za carsku blagajnu, te je čifluk ponovo, i ovaj put konačno, ubilježen na Elifino ime. Bilo je navedeno da je on sada u njenom posjedu, da ga ona obrađuje (odnosno ima pravo da ga obrađuje, što ne znači da ga je zaista svojom rukom i obrađivala) te da prema zakonu daje desetinu i salariju. Ukupni državni prihod od desetine, salarije i pristojbe na mlin iznosio je ukupno 579 akči. BOA, TD 211, str. 33.

4 Primarno nepoljoprivredno stanovništvo u ovom tekstu je ono stanovništvo za koje se prema titulama i drugim bilješkama može zaključiti da su bili pripadnici vojničkog, ulemanskog, a ponekad i trgovačko-zanatlijskog sloja društva. Svjesni smo da su se i oni ponekad mogli baviti poljoprivredom, ali smatramo da to nije bilo njihovo primarno zanimanje te da je ta mogućnost postojala prvenstveno kod sitnijih posjednika, dok je jasno da osobe kao što su, recimo, Rustem-paša i Gazi Husrev-beg, kao i niz drugih vojnika i administrativaca, nisu sami obrađivali zemlju, već su njeno obrađivanje osiguravali u pogodbi sa zemljoradnicima ili, čak, i pomoću robovske radne snage. Osim ovoga, kada govorimo o proizvodnom i neproizvodnom stanovništvu, onda mislimo na poljoprivrednu proizvodnju i osobe koje su učestvovalе ili nisu učestvovalе u njoj, a ne na osobe koje su povezane s bilo kojim drugim oblikom proizvodnje.

Prostor koji je izabran za ovu analizu je Bosanski sandžak, kao nama zanimljivo pogranično područje na kojem je od uspostavljanja osmanske vlasti registrirano postojanje čifluka u rukama pripadnika vojničke klase, dok se razmatranja završavaju s prikazom situacije u agraru na početku 17. stoljeća, kada je nastao posljednji klasični opširni popis Bosanskog sandžaka –izvor koji će zadugo ostati važeći osnov za funkcioniranje timarskog sistema na navedenom području. Radi dijaloga s literaturom na nekoliko mjesta smo napravili izuzetke te smo izašli iz postojećeg prostornog i vremenskog okvira. Napominjemo da su čifluci o kojima je riječ u ovom radu prvenstveno ona zemljišta koja su s tom statusnom naznakom bila navedena u katastarskim popisnim defterima, odnosno radi se o zemljištima koja se mogu označiti kao defterski čifluci ili u defteru ubilježeni čifluci. Bitno je to napomenuti da bi se napravila razlika u odnosu na čifluke koji su karakteristični za period koji je uslijedio nakon popisa s početka 17. stoljeća, to jest u odnosu na zemljišta koja su u važećem defteru bila registrirana kao baštine, dok su na terenu, ali i pred vlastima, ona oslovljavana izrazom čifluk, s tim da takvo što nije moglo biti unijeto u defter, jer i da se to htjelo učiniti, novih i ažuriranih popisa klasičnoga tipa tada više nije ni bilo.⁵ Osim ovoga, uzeti su obzir i posjedi koji su u defterima bili navedeni kao baštine, a koje su držale osobe iz čijih se zvanja i zanimanja vidi da se radilo o primarno nepoljoprivrednom stanovništvu.⁶

5 Navešćemo primjer ovakog čifluka u selu Krupa. Banjalučki kadija Omer uputio je 1754. bosanskom namjesniku arzuhal u kojem je tvrdio da je u nevedenom selu na način čifluka posjedovao nekoliko baština (*ber-vech-i çiftlik mutaşarrıf oldıgumuz bir kaç küt'a bāştıneler*), kao i da je u kopiji važećeg katastarskog popisnog deftera (*şüret-i defter-i hākānī*) za te baštine bila upisana filurija (GHB, A-4855/TO-89). Ne treba zaboraviti da je kopija deftera koja se spominje u navedenom arzuhalu kadije Omera u to vrijeme, ustvari, predstavljala izvod iz posljednjeg mufessal-deftera iz 1604. Kada se konsultiraju podaci na odgovarajućem mjestu u popisu Bosanskog sandžaka iz 1604., vidi se da je u selu Krupa bio evidentiran niz baština s filurijom, ali ne i neki čifluk (Adem Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I/2, Sarajevo: Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo, Orientalni institut u Sarajevu, 2000., str. 442-443 [Dalje: A. Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I/2]). Može se zaključiti da je, po svoj prilici, navedeni čifluk kadije Omera nastao u nekom nepoznatom trenutku nakon početka 17. stoljeća te on, zbog toga, i nije mogao biti ubilježen u mufessal-deftere, jer, jednostavno, novih popisa tog tipa više nije ni bilo. Zbog toga, u izvodu iz deftera navodi se stari status dotičnih zemalja, dok se u drugim dokumentima iz 18. stoljeća govori o čifluku i baštinama od kojih se on sastojao.

6 Na primjer, u jednom defteru s kraja Kanunijeve vladavine nalazilo se u selu Mićurica pola baštine Jakuba koje je sada držao janjičar Murat (BOA, TD 379, str. 113). U mufessal-defteru iz 1604. u selu Bilješevo nalazila se baština Veselina, koja je iza toga bila u rukama Nesuha Radojeva, a u vrijeme ovog popisa posjedovao ju je spahija Hasan (A. Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I/1, str. 120). Navedeni posjedi su specifični po tome što je na njih plaćan resmi-čift, koji je bio registriran u obavezu dotičnih vojnika. Navedena pojava je olakšana time što je ovu daću šejhu-l-islam

Navedena analiza potrebna je iz najmanje nekoliko razloga. Naime, do sada tapu tahrir-defteri nisu u dovoljnoj mjeri iskorišteni za provođenje ovakve analize te postoji nezanemarljiv prazan prostor za obrađivanje ovog pitanja koje je izuzetno značajno za poznavanje ukupnosti društveno-ekonomskih odnosa u Bosanskom sandžaku. Može se reći da su mnogi autori u diskusijama o čiflucima koji su bili u posjedu primarno neproizvodnog stanovništva neopravdano zanemarili 15. i 16. stoljeće obraćajući više pažnje na kasniji period osmanske vlasti. S druge strane, navedena tema potrebna je i zbog toga što u postojećoj historiografskoj literaturi i među obrađenim pitanjima postoje mnogi problematični stavovi, oprečne i diskutabilne tvrdnje koje je moguće reinterpretirati. Možda to i ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da su historičari i drugi stručnjaci koji su se bavili ovim pitanjem imali različite obrazovne vizure i razumijevanje zemljišnih odnosa, polazili su s divergentnih teorijskih pozicija, a, osim toga, raspolagali su kvalitativno i kvantitativno različitim podacima o čiflucima. Da se naslutiti već iz ovih uvodnih napomena da je literatura o čiflucima i tzv. čiflučenju relativno brojna te nemamo namjeru praviti detaljan popis svih radova i mišljenja koja su se u javnosti pojavila, ali, ipak, ističemo da su nam kao uvod u ovu problematiku posebno bili korisni radovi Nedima Filipovića, Avde Sućeske i Ahmeda S. Aličića, bez obzira što u određenim ključnim pitanjima ne dijelimo njihovo mišljenje.⁷ Stoga, dalje izlaganje o mjestu čifluka u osmanskoj agrarnoj i finansijskoj politici početi ćemo kratkim predstavljanjem raširenih ideja o čiflucima i tzv. procesu čiflučenja – uz poseban osvrt na pitanja koja su sporna ili neuvjerljivo argumentirana – nakon čega ćemo ukazati na mogućnosti njihove reinterpretacije, odnosno na potrebu njihovog sagledavanja iz drugačijeg ugla. Osim toga, nastojat ćemo ustanoviti i koji od postojećih stavova u historiografiji mogu izdržati kritičku analizu, a koja mišljenja, s druge strane, treba djelimično revidirati ili u potpunosti odbaciti.

* * *

Riječ čifluk (*çiftlik*) dolazi od turske riječi „čift“ (*çift*), što doslovno znači „par“, a u agrarnom pravu ovim izrazom prvobitno je bio označavan kompleks obradivog zemljišta koje je bilo moguće obraditi jednim parom volova. Ovakva dobra neposredno su držale i obrađivale rajinske seljačke

Ebussuud-efendija protumačio kao šerijatski zemljišni porez, a ne kao otkup za različite lične radne službe, kao što je to bilo učinjeno u kanunnamama iz vremena Mehmeda II. Na taj način, resmi-čift je lakše nametan vojnicima koji su uz tapiju držali nekadašnju rajinsku zemlju.

7 Također, bibliografske podatke o dotičnim radovima navest ćemo kasnije na odgovarajućim mjestima.

porodice – zbog čega se oni mogu označiti i kao rajinski čifluci – a, prema pojedinim kanunnamama, površina im se kretala u rasponu od 60 do 150 dunuma, zavisno od zemljišnog mjesta i plodnosti tla.⁸ Rajinskim čiflucima bile su pojmovni ekvivalent rajinske baštine, pa se na nizu mjesta, uključujući i sandžake na području zapadnog Balkana, ova vrsta seljačkog posjeda⁹ često u službenim izvorima naziva izrazom baština, nezavisno od toga da li se nalazio u rukama muslimana ili nemuslimana.¹⁰ Međutim, termin čifluk u osmanskoj praksi nije bio korišten isključivo za opisane seljačke posjede.

- 8 U jednoj općoj kanunnami iz vremena sultana Selima I stoji da se od dobre zemlje kao čifluk računa 60 dunuma, od srednje zemlje 80 i 90, a od slabe zemlje 130 i 150 dunuma. Na osnovu konteksta može se zaključiti da se ovdje radilo o rajinskom čifluku. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* [Dalje: A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*], 3, İstanbul: Fey Vakfı, 1991., str. 96.
- 9 Seljaci koji su držali rajinske čifluke uz tapiju su bili njihovi posjednici, jer im je tapija osiguravala pravo posjeda (*hak-ı taşarruf*). Međutim, u dijelu literature susreću se i neodržive teze o korištenju izraza posjed i posjednik koje ovo dovode u pitanje. Aličić smatra da je potpuno neprihvatljivo označiti posjednikom “nekoga ko nema kmetova, tj. koji svoju zemlju obrađuje sam”. Na ovo je dodao i da je jasno da je neko takav bio slobodni seljak (Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996., str. 72 [Dalje: A. Aličić, *Pokret za autonomiju*]). Ne možemo se složiti s ovim konstatacijama. Osmanski pravници su definirali pravo posjeda te su odredili šta ono, u osnovi, znači za odnos osobe u čijoj se ruci ono nalazi prema posjedovanom zemljištu. Pravno gledano, posjed ne zavisi od toga da li neko sam obrađuje zemlju ili ne, već od toga da li ima pravo posjeda nad dotičnom zemljom. Brojne su čifluk-sahibije imale pravo posjeda, ali zemlju nisu sami obrađivali, već su je ustupali prema nekoj vrsti pogodbe čifčijama ili obrađivačima. Niko od njih nije imao vlasnička prava koja su pripadala državi.
- 10 Primjeri za ovu praksu mogu se, između ostaloga, pronaći u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604., gdje muslimani masovno drže posjede koji su označeni kao baštine, kao i nemuslimani (Adem Handžić et al, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I-III, Sarajevo: Bošnjački institut - Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, 2000.). Zbog toga, potrebno je uzeti s rezervom generalizirajuće i raširene tvrdnje koje se susreću u historiografskoj literaturi, a prema kojima su muslimanski seljaci držali čifluke, a nemuslimanski baštine. (Avdo Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Sarajevo: Svjetlost - Univerzitet u Sarajevu, 1971., str. 96 [A. Sućeska, *Istorija države i prava*]; Branislav Đurđev, „Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma – timarsko-spahijskog uređenja“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1949., str. 121, 140, 141 [B. Đurđev, „Prilog pitanju razvitka“]). Aličić je 1996. ponovio tvrdnju da je u balkanskim zemljama, pa i Bosni, čift (čifluk) bio naziv posjeda u rukama muslimanana, dok su baštine posjedovali kršćani. (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 47). Očito je ovo bio rezultat utjecaja starije historografske literature te je pomalo iznenađujuće da je i Aličić zastupao navedenu tezu budući da je decenijama prije ovoga radio na katastarskim popisnim defterima. Bilo kako bilo, isti autor je 2000. dobro primijetio da su defteri iz 1604. posjedi i muslimana i nemuslimana nazivani izrazom baština, ali se, pri tome, nije kritički osvrnuo na svoje teze od prije nekoliko godina, kao ni na radove onih pod čijim je utjecajem bio (Ahmed S. Aličić, „Uvod“, u: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I/1, str. xxvi-xxvii).

Njime su označavana i zemljišna dobra različite veličine, pa, čak, i ona čija se površina protezala na više mezri i na kojima su vremenom mogla nastati čitava sela.¹¹ Pri tome, čiflucima su nazivana zemljišta kako u državnom tako i u privatnom i vakufskom vlasništvu, a na nominaciju ovakvih posjeda nije utjecala vjerska orijentacija posjednika, niti njihova klasna pripadanost i socijalni status, odnosno naziv čifluk je, u tom slučaju, bio upotrebljavan bilo da su posjed držali muslimani, nemuslimani, vojnici, ulema, gradsko stanovništvo ili zemljoradnici.¹² S druge strane, uvjeti pod kojima su čifluci držani mogli su biti različiti od slučaja do slučaja.¹³ Čifluci u posjedu primar-

- 11 Prema jednom dokumentu o obnovi Gazi Husrev-begove mulkname, navedeni bosanski sandžakbeg je, između ostalog, uvakufio u blizini tvrđave Jajce prilično velika područja koja je posjedovao u vidu čifluka (çiftlik ʔarık ile), a koja su, prema čitanju Munibe Spaho, obuhvatala mezre Dnoluku, Divičane, Bekrić (?), Gornju i Do(1)nju Sjenicu (?). (Muniba Spaho, „Mukarer-nama Husrev-begove mulk-name“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI/1960-61, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1961., str. 208, 212). Navedene mezre se spominju i u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1542, s tim da se navodni lokalitet Bekrić prije može čitati kao Bistrica Gora, a umjesto o Sjenici, jasno se vidi da se radilo o Gornjoj i Do(1)njoj Šibenici. (BOA, TD 211, str. 138.) Na navedenim područjima u kasnijim defterima se spominju čitava sela. A. Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I/2, str. 405-416.
- 12 Posebno ističemo da su posjed pod imenom čifluk mogli držati i nemuslimani, o čemu, između ostalog, svjedoči i podatak da se u popisu Bosanskog sandžaka iz 1468-69. spominje čifluk nekog kneza Matije. Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008., str. 54 [Dalje, A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*].
- 13 O pitanjima vezanim za čifluke vidjeti u: Ömer Lütfi Barkan, „Çiftlik“, u: *İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977., str. 392-397; Halil İnalçık, „Çiftlik“, u: *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, II, Leiden: E. J. Brill, , 1991., 32-33; İnalçık, „The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, landlords and tenants“, u: *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Collection Turcica, III, (ur.: Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont), Louvain: Peeters, 1983, str. 105–26 [Dalje: H. İnalçık, „The Emergence of Big Farms“]; Avdo Sućeska, „O nastanku čifluka u našim zemljama“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI, Sarajevo, 1965., str. 37-57 [Dalje: A. Sućeska, „O nastanku čifluka“]; Avdo Sućeska, „Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, XIV-XV (1964-65.), 1969, str. 189-272 [Dalje: A. Sućeska, „Popis čifluka u rogatičkom kadiluku“]; A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 1-440; Nedim Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1952., str. 5-146 [Dalje: N. Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam“]; Nedim Filipović, „Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V (1954-55), Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1955., str. 251-274 [Dalje: N. Filipović, „Odžakluk timari“]; Nedim Filipović, „Bosna i Hercegovina“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb: Školska knjiga-Zagreb, 1959., str. 115-151 [Dalje: N. Filipović, „Bosna i Hercegovina“, HNJ]; Nedim Filipović, „O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja: neke implikacije islamizacije u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, XVII/18, Sarajevo: Institut za istoriju,

no neproizvodnog stanovništva na području Bosanskog sandžaka susreću se još od početka osmanske vlasti na ovim prostorima.¹⁴

S terminom čifluk u uskoj je vezi i izraz čiflučenje, konstrukt-pojam¹⁵ koji se obično predstavlja kao oznaka za navodni „zakonomjerni“¹⁶ proces prijelaza „rajinske zemlje“ u ruke neproizvođačke klase,¹⁷ odnosno naziv za uspostavljanje i akumulaciju čiflučkih dobara,¹⁸ „izvlašćivanje“ seljaka i stvaranje velikih posjeda u rukama „veleposjedničke klase“,¹⁹ ubacivanje „trećeg lica“ između spahije i seljaka/raje,²⁰ ili – u drugoj verziji – između države i „stvarnog obrađivača ili nominalnog nosioca tapije“, čime se, u konačnici, stvarala neka vrsta „međuposjeda“ koji je pripadao čifluk-sahibiji (posjedniku

1981., str. 25-44 [Dalje: N. Filipović, „O jednom aspektu korelacije“]; Vladislav Skarić, „Postanak i razvitak kmetstva u Bosni i Hercegovini“, *Izabrana djela*, III, ur.: Milorad Ekmečić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1985., str. 89-96 [Dalje: V. Skarić, „Postanak i razvitak kmetstva“]; Radmila Tričković, „Čitlučenje u Beogradskom pašaluku u XVIII veku“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XI-1, Beograd: Beogradski univerzitet, 1970., str. 525-549 [Dalje: R. Tričković, „Čitlučenje u Beogradskom pašaluku“]; Dimitar Pop-Georgiev, *Sopstvenosta vrz čiflicite i čifligarskite agrarno-pravni odnosi vo Makedonija do Balkanskata vojna 1912*, Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1956., str. 1-188.

- 14 Na tzv. bosanskom krajištu još 1455. spominju se hâssa-čifluci, što označava posjede koje su – za razliku od rajinske zemlje (*ra'yyetlik yer*) – timarnici mogli obrađivati u vlastitoj režiji ili su ih, pak, davali na obrađivanje zainteresiranim stranama prema određenoj pogodbi (Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1964, str. 23 [Dalje: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*]). S druge strane, čifluci koje su uz tapiju držali vojnici (dakle: izvan hâssa-zemlje) i ostalo primarno neproizvodno stanovništvo pojavljuju se u prvom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468-69 (A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 53, 66, 68, 71). Slično ovome, čifluci u rukama vojnika susreću se i u katastarskim popisnim defterima Bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine (BOA, TD 18, str. 4-15; BOA, TD 24, str. 237, 833).
- 15 Svi pojmovi u jeziku su konstruirani u određenom povijesnom trenutku. Ovdje posebno ističemo da je takav i pojam čiflučenje, uz napomenu da se radi o konstrukt koji nije doslovno preuzet iz osmanskih izvora, već se zasniva na pojmu čifluk koji postoji u osmanskim izvorima.
- 16 Čiflučenje je zakonomjeren proces, između ostalih, i za Aličića (A. Aličić, *Pokret autonomiju*, str. 50), Sućesku (A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 37) i Filipovića (N. Filipović, „O jednom aspektu korelacije“, str. 25). Đurđev je čiflučenje smatrao za dio tzv. „turskog feudalizma“, pa tako i za pojavu koja je bila podvrgnuta navodnim „zakonitostima razvitka“ (B. Đurđev, „Prilog pitanju razvitka“, str. 156-160).
- 17 A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 37.
- 18 N. Filipović, „O jednom aspektu korelacije“, str. 25.
- 19 A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 99; A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 41. Radmila Tričković, također, spominje „izvlašćivanje raje iz njenih baština“ (R. Tričković, „Čitlučenje u Beogradskom pašaluku“, str. 525).
- 20 A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 100; N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 262. Filipović navodi da se u nedostatku adekvatnijeg izraza za ovaj proces koristi termin čiflučenje.

čifluka).²¹ Nema konsenzusa u literaturi o tome kada je ovaj proces započeo: po jednim to se desilo, tek, u 17., po drugima, krajem 16. stoljeća; neki autori predlažu spuštanje te granice do prve polovine 16. stoljeća, a postoje i oni koji smatraju da je čifluk dio osmanske historije od „najstarijih vremena“ osmanske države, a ne, tek, od 17. stoljeća.²² Čiflučenje se u literaturi obično posmatra kao proces koji je „negacija“ timarskog sistema, formalno zakonita, ali generalno štetna pojava, a postoje i radovi u kojima su iznijeti nešto smjeliji stavovi te se govorilo o nezakonitom čiflučenju. Navedene teze su generalizirane u historiografiji, često neopravdano. Čiflučki sistem i čiflučki odnosi – koji su uključivali odnose čifluk-sahibijâ i njihovih čifčija – nazi-

21 A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 48, 61.

22 Primijetili smo da su različiti autori zagovarali oprečna rješenja ovog problema, kao i da se u opusu jednog te istog autora mogu pronaći neujednačena, pa, čak, i kontradiktorna mišljenja. Sućeska je u svom radu o čiflucima iz 1965. znao da je, „sporadično“, čifluka bilo još od početka osmanske vlasti u Bosni, ali mu to nije bilo dovoljno i da, istovremeno, govori o tako ranom čiflučenju. Pišući o čiflucima i čiflučenju u Bosni, koristi, između ostalog, i dokumente iz 60-ih godina 16. stoljeća te, na osnovu njih, tvrdi da su se bosanske spahije vrlo rano služile različitim sredstvima da „stvore nove i povećaju granice starih čifluka“. Osim toga, koristio je i podatke kanunnama iz prve polovine 16. stoljeća, iz vremena sultana Sulejmana Kanunija, te je, zahvaljujući njima, nastojao argumentirati tezu da su spahije mogle stvarati čifluke proširivanjem svoje hâssa-zemlje (A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 46-55). Bez obzira na ove primjere, on je 1971. u udžbeniku za studente Pravnog fakulteta u Sarajevu govorio o pojavi čiflučenja krajem 16. i na prijelazu u 17. stoljeće, pri čemu je to, prema njemu, označilo drugu etapu u razvoju osmanskih agrarnih odnosa. Ova tvrdnja je jednim dijelom bila rezultat toga što je Sućeska u navedenom djelu početak čiflučenja dobrim dijelom vezivao za navodno „življe“ učešće tzv. „feudalnih slojeva“ u prometu seoskim dobrima, mada je bio svjestan i drugih načina na koje se moglo doći do čifluka. (A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 99-100). Aličić je 1996. tvrdio da su se čifluci počeli javljati u drugoj polovini 17. stoljeća. Štaviše, on to neoprezno naziva činjenicom, mada to nije mogao ničim potkrijepiti (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 66). Zanimljivo je da je isti autor 2008. govorio o genezi čifluka u Bosni od 15. do 19. stoljeća te je, tako, početak jednog vida čiflučkih odnosa smjestio u mnogo raniji period nego u svojim prethodnim radovima (A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. XXIII, 260). Skarić je „zametak docnijeg čiflučkog sistema“ vidio još u prvoj polovini 16. stoljeća, pozivajući se na pojedine fetve u kojima se govori da se „težakov hakki karar može i prodati“. Konkretno podatke o slučajevima prodaje našao je u sidžilima sarajevskog suda iz 60-ih godina 16. stoljeća. (Vladislav Skarić, „Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka“, u: *Izabrana djela*, III, prir.: Milorad Ekmečić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1985., str. 28 [V. Skarić, „Iz prošlosti Bosne i Hercegovine“]). Nedim Filipović smatrao je 1955. da su ispravne Skarićeve pretpostavke da početak čiflučenja treba staviti u prvu polovinu 16. stoljeća. On je znao za postojanje čifluka u Bosni u rukama vojničke klase još u 15. stoljeću, pa se iz ovog vidi da on nije smatrao da su pojam čiflučenje i postojanje čifluka u rukama neproizvodne klase nužno morali biti povezani (N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 255). Šabanović je istakao da su čifluci u „Turskoj“ postojali od najstarijih vremena njene historije, a ne „tek od 17. st. s tzv. čiflučenjem“ (H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, str. 123).

vaju se substrukturnim u odnosu na pretpostavljenu osnovnu strukturu koja je, između ostalog, nazivana osmanskim „klasičnim agrarnim odnosima“.²³ Suprotstavljena mišljenja ne završavaju se na gore navedenim pitanjima.

- 23 Aličić je tvrdio je da je čiflučki sistem sistematski narušavao odnose na timaru, kao i da je „objektivno“ (!) značio „negaciju“ timarskog sistema. Neko treće lice između timarnika i rajetina nije moglo koristiti timarniku i samo mu je moglo donijeti „štetu“, jer je „objektivno“ slabilo materijalnu moć rajetina. Čiflučki sistem je nazvao substrukturnim, s tim da je u kontekstu u kojem je to upotrijebio podrazumijevao „da se u okviru klasičnih agrarnih odnosa bio počeo razvijati i drugi vid agrarnih odnosa – čiflučki odnosi“. Pored toga, pod Filipovićevim utjecajem on govori i da je bosansko društvo „substrukturno društvo globalnog osmanskog sistema“. Čiflučke odnose je označio kao nezakonito remećenje sistema tapija (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 16, 45, 46, 47, 49, 61). Na drugom mjestu govorio je o čiflučkom sistemu kao o pojavi koja je, navodno, u potpunoj koliziji s timarskim sistemom te o pojavi „nezakonitog i prikrivenog“ procesa čiflučenja, za koji kaže da je značio propadanje timarskog sistema, ali i propadanje seoskog posjeda i osiromašivanje ratara (Ahmed S. Aličić, *Sidžili kadije kaze Novi Pazar: od 1766. do 1768. godine*, Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras“, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2012., str. 199). Sućeska je tvrdio da je čiflučki sistem razarao mirijsku zemlju i da je, zajedno s vojnim porazima, Osmansko carstvo doveo na rub propasti tokom 18. stoljeća, što shvatamo kao prilično neumjerenu i neutemeljenu ocjenu (A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 103). Filipović je smatrao da je proces čiflučenja negacija mirijske zemlje, da je on razarao mirijsku zemlju, ali i da je on, s druge strane, formalno i pravno bio usaglašen sa sistemom mirijske zemlje (N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 262). Ustanovu čifluka i odžakluk-timare u Bosni je označio kao „neku vrstu domaće, bosanske substrukture u sferi feudalnog posjeda“, koja se, po njemu, stvarala „ispod površine osmanskog feudalnog poretka u Bosni“. Dopunjava to iskazima da su „bosanski čifluci bili pod svodom osmanske ustanove čifluka“ i da je „rečena substruktura formalno bila u skladu s osmanskim strukturom“ (N. Filipović, „O jednom aspektu korelacije“, str. 33). Na ovom mjestu on ustanovu timara i čifluka razumijeva u kontekstu odnosa lokalnog–bosanskog, i općeg – osmanskog. Znači, bosanski čifluk posmatra u okviru strukture osmanskog čifluka, a bosanski timar u okviru strukture osmanskog timara, kao što i bosansko društvo posmatra kao substrukturnu u okviru strukture osmanskog društva. Međutim, ovakvu terminologiju nije prihvatio veliki broj sljedbenika u nauci. Filipović u navedenom radu preferira razvijanje ideje o substrukturnom društvu budući da nastoji shematski iskoristiti strukturalistički rječnik, što nije radio 1955. pišući o istim problemima u radu o odžakluk-timarima. Ne osjećaju se strukturalistički utjecaji kod Filipovića samo u isforsiranom traženju struktura i substrukture, već i u izrazu binarizam koji je on na više mjesta u ovom radu koristio govoreći o tzv. „bosanskom substrukturnom binarizmu“. Naime, izučavanje tzv. binarne suprotstavljenosti spada među ključne koncepte strukturalizma. Držimo da je to radio zbog toga što su razne varijante strukturalizma jedno vrijeme bile „u modi“ u brojnim naučnim oblastima. Međutim, treba imati u vidu da strukturalni odnosi nisu nešto što postoji *de facto*, kao očevidan poseban entitet, već su to formalne reprezentacije i konstrukcije koje dio naučnika koristi kako bi pokušao spoznati i objasniti neku kulturnu ili društvenu pojavu. Pravo pitanje jeste: da li svaki takav pokušaj pomaže pri lakšem definiranju i tumačenju određenih pojava - ili ne, odnosno da li se neke stvari mogu jednostavnije iskazati. Držimo da mogu i da je uvođenje pojma substrukture moguće, ali ne i nužno za razumijevanje osmanskih društvenih i posjedovnih odnosa u Bosni, kao ni drugdje.

Po jednim čiflučenjima je, uglavnom, vršeno silom, dok drugi ističu da nije „počiflučavano starosjedilačko stanovništvo“²⁴ i da nije bilo nasilnog čiflučenja.²⁵ Osim ovoga, postoje tvrdnje da timarnici nisu pravili čifluke na svojim „vojničkim posjedima“, jer to – kako se smatra – zakon nije dozvoljavao, dok drugi drže da je upravo formiranje čifluka na „svojim spahilucima“ jedna od značajnih osobina čiflučenja u Bosni.²⁶ Zanimljivo je da autori koji su pisali

- 24 Ukoliko se, već, izabere koristiti tradicionalno upotrebljavane tranzitivne glagole „počiflučavati“ i „čiflučiti“ (ili: „počitlučavati“ i „čitlučiti“), čini se prihvatljivijom varijanta da se oni odnose na počiflučavanje zemlje, a ne stanovništva, koliko god je stanovništvo bilo povezano sa zemljom u datim historijskim okolnostima. Čifluk je zemljišna kategorija i ima više smisla da se zemlja pretvara u čifluk, dok se stanovništvo pretvara u čifčije ili postaje čifčijama. Međutim, činjenica je da pojedini historičari, kao što su, između ostalih, Aličić i Sućeska, govore i o počiflučavanju stanovništva (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 62; A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 54). Držimo da je navedena pojava posredan ili neposredan rezultat utjecaja pojedinih srpskih pisaca iz prve polovine 19. stoljeća. Naime, Karadžić je u svom rječniku tvrdio da je Ali-paša Vidaić [tj. Fidahić] „čitlučio Jadrane“, a prije toga je govorio da su „dajje“ počitlučile svu Srbiju. Vuk Stefanović, *Srpski rječnik: istolkovan njemačkim i latinskim riječma*, Beč, 1818., str. 903 [V. Stefanović, *Srpski rječnik*].
- 25 Aličić je obično zastupao tezu da nije bilo nasilnog čiflučenja, i to, naizgled, prilično „čvrsto“. On to na nekim mjestima u svojim radovima izričito kaže, i to kao kategoričnu i, prije svega, generalnu izjavu. Bez obzira na ovo, na drugim mjestima (u istom radu, ali, ipak, odvojeno od mjesta na kojima iznosi primarnu tezu!) iznosi mišljenje koje je suprotno o tome, pa tako spominje i pokušaje da se neko silom uvede u čiflučki odnos te ističe da se to dešavalo na području Zvorničkog sandžaka, kao i u Hercegovini. Nastoji to protumačiti utjecajem iz Srbije. Međutim, o Bosanskom sandžaku na taj način ne govori. (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 62, 68). Sućeska otvoreno i „grubu silu“ prvenstveno vidi u Srbiji, dok za Bosnu navodi da su u osobenim historijskim uvjetima domaće spahije većinom pretvarali svoje spahiluke u čifluke naseljavajući na njih kasnije čifčijsko stanovništvo. Na to dodaje i određene slučajeve nasilnog čiflučenja u dijelovima Bosanske krajine, Posavine i Podrinja, navodeći da su oni bili slični onima u Srbiji, kao i da su dovodili do buna i otpora seljaka. Dosta pažnje je posvetio stvaranju čifluka na pustoj zemlji te pojašnjavanju načina na koji je zemlja mogla ostati pusta. Primjetno je da uzima u obzir i različite poreske i druge pritiske koji su mogli utjecati na raju da napusti zemlju, ali, ipak, u osnovi on prilično razlikuje temeljne faktore u nastanku čifluka i opće stanje u Bosni od situacije u Srbiji (A. Sućeska „O nastanku čifluka“, str. 55). S druge strane, u značajnom dijelu nešto starije historiografske literature uglavnom se izdvaja i naglašava otvoreno nasilje kao primaran faktor u nastanku čifluka. Na primjer, Vasilj Popović tvrdio je da su čifluci u Bosni u najvećem broju slučajeva nastali tako što bi beg prinudio raju da mu odstupi zemlju. Nije uspješno pojasnio šta mu daje legitimitet za tvrdnju da to važi u najvećem broju slučajeva, a oslonac pronalazi u različitim novinskim člancima i srpskim narativima iz 19. stoljeća [Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-medžida (1839-1861)*, Beograd: Srpska akademija nauka, 1949., str. 24] [Dalje: V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*].
- 26 Sućeska je smatrao da su bosanske spahije u specifičnim uvjetima pretvarali svoje spahiluke u čifluke (A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 50-52). Aličić je, s druge strane, smatrao da spahije nisu pravili čifluke na svojim „vojničkim posjedima“, jer, kako tvrdi,

na engleskom jeziku, uglavnom, nisu koristili neki izraz koji bi bio ekvivalent terminu čiflučenje; umjesto toga, oni radije koriste čifluk kao temeljni izraz i jednostavno govore o formiranju čifluka i karakteristikama različitih vrsta čifluka.²⁷ S druge strane, u turskoj historiografiji se ponekad susreće izraz *çiftlikleşme*, koji se može shvatiti kao svojevrsan ekvivalent našem izrazu čiflučenje.²⁸

* * *

Brojna neslaganja između različitih autora moguća su, između ostalog, i zbog toga što je čiflučenje - kao što smo ranije istakli - konstruirani termin, što različitim autorima omogućava manipulaciju istim, u skladu s njihovim shvatanjima pojedinih historijskih pojava i procesa. Ovim ne želimo reći da je svaki konstrukt nužno negativan, jer se u nauci koristi čitav niz konstrukata radi lakšeg opisivanja pojedinih složenijih pojava i procesa. Bitno pitanje jeste da li su termini koji su „skovani“ povezani sa stvarnim događajima, zatim koliko nam koriste u pisanju povijesti te da li unose zabune u historiografiju koje bi se drugačijim pristupom mogle izbjeći. Naime, čiflučenje je, upravo, termin koji može s vremena na vrijeme izazivati određene nedoumice budući da nema općeprihvaćene definicije, a njegovi „konstruktori“ i promotori su ga u historiografiji upotrebljavali na različite načine iznoseći gledišta koja se ponekad međusobno ne podudaraju.²⁹ Navedeno je, na koncu, rezultiralo

to zakon nije dozvoljavao (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 62). Filipović navodi da bar u prvo vrijeme nisu mogli čiflučiti na svojim timarima, jer bi to predstavljalo flagrantan sukob s ustanovom timarske organizacije (N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 262).

- 27 McGowan, ipak, spominje i izraz *chiftlicization*. Navedena riječ konstruirana je pod utjecajem literature na slavenskim jezicima, ali je i sam autor rijetko koristio u svom radu. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981., str. 207 [Dalje: B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*].
- 28 Među turskim autorima koji koriste izraz *çiftlikleşme*, a koju su pisali i o Bosni i Hercegovini su, na primjer, T. Güran i A. Uzun. Tevfik Güran - Ahmet Uzun, „Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)“, u: *Belleten*, LXX/259, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006., str. 869.
- 29 Sam glagol „čitlučiti“ koristio je još 1818. Karadžić u Srpskom rječniku navodeći da to što je Ali-paša Vidaić „čitlučio Jadrane“ znači da ih je „apsio i nagonio da mu prodadu svoju zemlju i da budu njegov čitluk“ (V. Stefanović, *Srpski rječnik*, str. 903). Upravo u smislu koji mu je Karadžić dao čiflučenje ili čitlučenje ulazi kasnije i u nauku, s tim da vremenom prolazi i određene modifikacije sadržaja termina, kao i konteksta u kojem se upotrebljava. Međutim, zanimljivo je da u nauci svaki čifluk u rukama vojnika i drugih pripadnika neproizvodnog stanovništva nije uvijek bio označen kao rezultat čiflučenja od strane nekih historičara. Čini se da je to, po svojoj prilici, bio rezultat toga što su pojedini autori čiflučenje tradicionalno i dalje vezivali dobrim dijelom za prijelaz rajinske zemlje u ruke neproizvodne klase u vidu kupoprodajnih transakcija ili, pak, za otimanje zemlje

zanimljivom situacijom u kojoj bilo koja upotreba termina čiflučenje i počiflučavanje – neovisno od volje onoga koji ga je upotrijebio – donosi sa sobom niz dodatnih asocijacija i predstava koje ukazuju na neopravdanu generalizaciju ovog pitanja, kao što su, između ostalog, ranije spomenuti: nasilje, nezakonitost, opća štetnost za državu i proizvodno stanovništvo, izvlašćivanje seljaka te pretjerano vezivanje nastanka čifluka za kupoprodajne odnose i otimanje zemlje, a zanemarivanje drugih načina nastanka čifluka. Dosadašnja historiografija preuzela je iz južnoslovenskih narativnih izvora 19. stoljeća izraze čiflučenje i počiflučavanje te je nastojala dopuniti tradicionalne percepcije nastanka i akumulacije čifluka u rukama neproizvodnog stanovništva novim sadržajima koji su nekada utemeljeni na prvorazrednim izvorima, dok su drugi ponekad bili i ideološki kontaminirani. Međutim, promjena konteksta, pa i nekih ključnih postavki, uz zadržavanje starog izraza čiflučenje, jednim dijelom može donijeti promjene i prihvatljiva rješenja, ali se sa starim terminom obično provuku i predodžbe koje su problematične ukoliko se shva-

i nasilno stjecanje tapije. Skarić je, pišući o agrarnim prilikama u Bosni, rekao da se dosta rano - kako kaže, još od prve polovine 16. stoljeća - uvodi praksa da se „težakov hakki karar može i prodati“, što nastoji potkrijepiti određenim fetvama, a onda konkretno navodi jedan slučaj takve prodaje iz 1566. On u ovome vidi „zametak docnijeg čitlučkog sistema“. (V. Skarić, „Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka“, str. 28). Filipović je smatrao je 1955. da su ispravne Skarićeve pretpostavke da početak čiflučenja treba staviti u prvu polovinu 16. stoljeća, što znači da i on kupoprodaju vezuje na ovom mjestu s početkom čiflučenja. On je u drugom radu dokazao da su brojni vojnici imali čifluke u Bosni još u drugoj polovini 15. stoljeća, pa se iz ovog vidi da on nije smatrao da su pojam čiflučenje i postojanje čifluka u rukama neproizvodne klase nužno morali biti povezani. (N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 255; N. Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam“, str. 118-119). Navedene stavove o ovom pitanju isti autor zastupao je i u sintetskom osvrtu koji je objavio u okviru projekta Historija naroda Jugoslavije: čiflučenje se ne spominje kada se govori o 15. stoljeću, već se samo govori o čiflucima, dok se u dijelovima koji se odnose na 16. stoljeće koristi izraz „čiflučenje“ i „čifluk“ (N. Filipović, „Bosna i Hercegovina“, HNJ, str. 114-151). Zanimljivo je i Sućeskino stanovište. Naime, on je u jednom radu tvrdio da „od momenta kada počinju da žive učestvuju ti slojevi [i.e. ‘slojevi feudalne klase’] u prometu seoskim dobrima započinje proces čiflučenja“ (A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 100). Očito je on ovdje forsirao vezu čiflučenja i kupoprodajnih transakcija, ali u drugim radovima, suprotno tome, uvodi u opticaj i tezu da su spahije u Bosni naseljavale na pustu zemlju koloniste, kao i da su pod specifičnim uvjetima spahije zahvatile raniju rajinsku zemlju, a spominje i nasilno počiflučavanje u određenim dijelovima Bosne. Bez obzira na ovo, činjenica je da u ranije navedenom radu početak čiflučenja, ipak, nije vezao za te druge načine nastanka čifluka. Znao je da su čifluci u Bosni postojali još od početka osmanske vlasti, ali je tvrdio da su oni predstavljali „sporadična pojavu“ (A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 102, 103; A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 37-56.). S druge strane, Aličić govori o čiflučenju i počiflučavanju te je nastanak čifluka primarno vidio u dovođenju čifčija na opustjela zemljišta na kojima je od ranije osigurana tapija, mada je znao znao i za druge mogućnosti za nastanak čifluka koje, ipak, ne ističe u prvi plan. (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 63-63).

te kao opća odlika svih čifluka, a upravo je to ponekad slučaj. Stoga, umjesto o čiflučenju, preferiramo razgovor o čiflucima i učestvovanju nepoljoprivrednih slojeva stanovništva u posjedovanju državne/mirijske zemlje, pa, čak, i ako to znači da će biti upotrijebljena koja riječ više prilikom opisivanja neke povijesne situacije zbog izostavljanja navedene riječi. Držimo da je to jednostavnije i upotrebljivije te da kombinacija konktesta i pravnog termina čifluk osiguravaju mnogo više preciznosti nego korištenje termina čiflučenje, koji je brojnim tumačenjima na neki način kompromitiran.³⁰

Uspostavljanje i akumulacija čiflučkih dobara u rukama primarno nepoljoprivrednog stanovništva se može prihvatiti kao proces pod kojim podrazumijevamo skup radnji koje su se postupno odvijale, ali upitna je tobožnja zakonomjernost tog procesa, koja se susreće u radovima marksističkih historičara: Nedima Filipovića, Branislava Đurđeva, Avde Sućeske, kao i kod Ahmeda S. Aličića, koji, doduše, ne spada u marksističke historičare, već je od velikana nekadašnje jugoslavenske historiografije naslijedio pojedine historicističke pojmove, uključujući i zakonomjernost nastanka čiflukâ.³¹ Cijeli koncept zakonomjernosti ili zakonitosti povijesnog kretanja/razvitka snažno je prisutan u marksizmu, kao i kod mnogih autora različitih usmjerenja i ideoloških pripadnosti, ali treba znati i da je on doveden u pitanje od strane utjecajnih kritičara i teoretičara, kao što je, na primjer, Karl Popper.³² U skladu s

30 Filipović je govorio da koristi izraz čiflučenje, „u nedostatku adekvatnijeg izraza“ (N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 262). Čini se da i sam osjeća da postoji i neko adekvatnije rješenje, ali, ipak, nije napravio korak dalje te, slijedeći tradiciju, nastavlja koristiti izraz čiflučenje. Prema našem mišljenju, raskid s tom tradicijom je to adekvatnije rješenje, i to na način koji smo opisali u osnovnom tekstu ovog rada.

31 Filipović, Đurđev i Sućeska označeni su kao marksistički historičari zbog toga što su, u teoretskom smislu, zagovarali ključne marksističke ideje, kao što su, na primjer, materijalističko shvaćanje društva i povijesti, društveno-ekonomske formacije, dijelektički razvoj, klasna borba, eksploatatorski proizvodni odnosi etc. Aličić dijeli neke koncepte s njima, ali to, ipak, nije evidentno u tolikoj mjeri da bi ga mogli smatrati marksistom, mada se njegova pozicija zbog zakonomjernosti može označiti kao historicistička, u popperovskom smislu te riječi. Međutim, bez obzira na navedeni termin, ne čini se da on vjeruje u zakonitost na isti način kako su to činili naučnici 19. stoljeća. E. H. Carr bi rekao da se izraz „zakon“ često koristi u ime „starih dobrih vremena“, ali se, zapravo, u njega više ne vjeruje na jednak način kao i ranije. Na koncu, u jugoslavenskoj socijalističkoj historiografiji navedeni model bio je institucionalno promoviran i podržavan te je on primjetan – u ovoj ili onoj mjeri – kod velikog broja historičara koji su stvarali u dotičnom periodu ili koji su obrazovani u njemu.

32 Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, II, *The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath*, London: Routledge, 1947., str. 1-352. Odbacivanje povijesnih zakonitosti primjetno je i u određenim priručnicima i raspravama o historijskoj nauci koje su sastavili profesionalni historičari, kao što je, na primjer, „What is History?“ E. H. Carra. Navedeno djelo imalo je veliki utjecaj na različite generacije historičara: štampano je više puta u različitim državama i na različitim jezicima - prvi put 1961. godine. Edward Hallet Carr, *What is History?*, Penguin Books, 1987., str. 1-188.

tim, smatramo da je nenaučno uvjerenje da su „otkriveni“ određeni „povijesni zakoni“ i „ekonomske nužnosti“ koje upravljaju uključivanjem neproizvodnih slojeva stanovništva u posjedovanje čifluka, odnosno ne osporavamo ideju da su ekonomske prilike imale značajnu ulogu u društvu, ali držimo da su zakon i nužnost „prejaki“ termini za nešto što je, u osnovi, samo jedan od niza historiografskih načina pomoću kojih su reprezentirana i interpretirana povijesna dešavanja u osmanskome periodu historije Bosne i Hercegovine. Ne negiramo ni da postoje određeni uzroci i pojave koje „obično“ proizvođe određene posljedice, ili od kojih se to, u najmanju ruku, očekuje, ali ne i nužno, niti po strogoj zakonitosti.

Slično ovome, nekadašnja predstava o tzv. čiflučenju kao o negaciji mirijske zemlje, ili kao o negaciji timarskog sistema, ima korijen u Marksovom i Engelsovom razumijevanju dijalektike. Naime, oni su poimali mijenu i kretanje u povijesti kroz dijelaktičku trijadu teze, aniteteze i sinteze, pri čemu je aniteza bila prva negacija, dok je sinteza predstavljala negaciju negacije. Ovo praktično znači da se u povijesti traže zakonitosti koje određuju kretanje i dinamičnost, što je, na koncu, od strane Engelsa izraženo kroz tri zakona koji upravljaju povijesnim tokom: zakon o prijelazu kvantiteta u kvalitet, zakon o jedinstvu i borbi suprotnosti i zakon o negaciji negacije.³³ Odrasil se ovo i u marksističkoj historiografiji te se počelo tragati za suprotnostima u osmanskoj historiji, a kao jedne od temeljnih našle su se klasne suprotnosti, kao i suprotnost tzv. čiflučenja s mirijskom zemljom i timarskim sistemom. Međutim, kao što je pokazao Popper, vrijednost metoda koji se zasniva na dijalektičkom postupku najbolju primjenu može imati na polju misli i ideja, mada on i to kritizira, a posebno je problematično dijalektičko objašnjavanje historije i razvoja fizičkih realnosti.³⁴ U svjetlu ovih podataka treba razumjeti i to kako se došlo do teza o procesu čiflučenja kao o navodnoj ekonomskoj negaciji mirijske zemlje i timarskog sistema, što je – kako pojedinci tvrde – na koncu, tražilo i njihovu političku negaciju.³⁵ Naime, shema s dvije negacije je očita i rezultat je stalnog marksističkog, i često isforsiranog traganja za raznoraznim negacijama i suprotnostima koje su pretjerano naglašavane, a posljedice pojedinih povijesnih događaja su promovirane u nužne činove koji su morali uslijediti zbog djelovanja univerzalnih ekonomskih sila i nužnosti koje upravljaju poviješću. Međutim, upitno je koliko je, uopće, opravdano

33 Friedrich Engels, „Dialektik der Natur“, u: *Karl Marx: Friedrich Engels: Werke*, Band 20, Berlin: Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED- Dietz Verlag Berlin, 1975., str. 348.

34 Karl R. Popper, „What is dialectic?“, *Mind*, New Series, vol. 49, no. 196 (oct, 1940), Oxford University Press, str. 403-426.

35 Navedeni stav izrekao je Nedim Filipović nastojeći primijeniti ideje Marksa i Engelsa na osmanski timarski sistem. N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 262.

općenito reći da su svi čifluci i baštine u posjedu primarno nepoljoprivrednih slojeva stanovništva „negirali“ mirijsku zemlju i timarski sistem, a, isto tako, ne vidimo dobitak i prednosti u shematskoj, dijalektičkoj formulaciji da je timarnik koji je učestvovao u tzv. procesu čiflučenja bio „svoja vlastita negacija“. Dotični čifluci su nastajali na mirijskoj zemlji i kao integralni dio onoga što označavamo kao timarski sistem; bili su uklopljeni u postojeća pravila o posjedovanju mirijske zemlje, a njihovi posjednici su bili zakonski priznati te je navedena pojava kao takva opstala stoljećima.³⁶ Pošto je najveći dio obradive zemlje u Osmanskom carstvu bio u mirijskom ili državnom vlasništvu, to je i najveći dio čiflukâ bio na državnoj zemlji, a pored njih, u manjoj mjeri, postojali su i privatni čifluci te se za njih, zapravo, može reći da su predstavljali pravu suprotnost miriji.³⁷ S tim je povezano i pitanje da su svi čifluci iznutra razarali mirijsku zemlju ili timarski sistem. Ako je tvrdnja o razaranju tačna, onda bi to značilo da su osmanske vlasti osmislile nešto što je unaprijed ekonomski štetilo državi i timarima, a da toga nisu bili svjesni više stotina godina, niti su to pokušavali promijeniti. Smatramo da to nije bio slučaj. Ustupanje prava posjeda nad čiflucima i baštinama vojnicima i ostalom neproizvodnom stanovništvu bilo je pravno moguće i javno, te je to u nizu slučajeva rađeno zbog toga da bi se zadržao nivo obrađenosti zemlje, odnosno kako bi država i timarnici, kao njihovi predstavnici i službenici, finansijski opstali i kako bi, uopće, imali bilo kakav prihod.³⁸ Može se, štaviše, reći da su takvi čifluci bili korisni za državu i timarnike, a ne štetni. Stoga, neutemeljena

36 Dokaz da su čifluci zakoniti nalazimo u tome što se čifluk kao kategorija susreće u kanunima, kao i u katastarskim popisnim deferima, pri čemu je bilo zakonito da vojna lica mogu uživati određene čifluke uz tapiju. S druge strane, neki čifluci su mogli biti ustanovljeni korištenjem nezakonitih sredstava, što je država nastojala sankcionirati, ukoliko je imala pouzdane informacije o tome.

37 Bostandžibaša Abdullah-beg imao je 1489. na području sandžaka Bosna čifluk koji se nalazio u njegovom privatnom vlasništvu (*ber-vech-i mülkiyyet ve mu'afiyet ve müse-llem deftere sebt olindi*). BOA, TD 24, str. 599.

38 U nauci je dobro poznata osmanska politika naseljavanja i kultivacije pustih zemalja, kao i njeno utemeljenje. Primjeri koji svjedoče o ovome mogu se pronaći i u Bosanskom sandžaku. Naime, u opširnom popisnom defteru iz 1542. spominje se da je Husrev-beg zatražio od vlahâ Đurašina, sina Vukosava, da oživi i naseli mezru Brvenik i da dovede na nju izvane osobe (odnosno tzv. *haymâne*) koji će se tu naseliti. (BOA, TD 211, str. 353). Navedeni primjer govori o interesu Osmanlija da se pojedina područja nasele, a slično se rezonovalo i kad su bili u pitanju čifluci. Na području Posavine nalazio se 1542. čifluk Nesuh-vojvode, koji je pripadao Kobašu. Ovdje se radilo o mjestima koja su se nalazila na izrazitim pograničnim područjima koja je bilo potrebno naseliti da bi se mogla uspostaviti proizvodnja. Navodi se da ih je Nesuh-vojvoda naselio i oživio (*şeneldüp ihyâsına sebeb olup*), o čemu su kadija Kobaša i Murad-beg, sandžakbeg Klisa, poslali izvještaj centralnoj vlasti te su dotična zemljišta i prilikom ovog popisa bila ostavljena u posjedu istog uz plaćanje novčanog ekvivalenta (*bedel*) za desetinu i salariju. BOA, TD 211, str. 733.

je generalizacija³⁹ tvrditi da su svi čifluci razarali mirijsku zemlju. Međutim, ne treba otići ni u drugu krajnost. Dugotrajni proces brojčanog smanjivanje sloja raje koja je imala tapije za zemlju koju obrađuje moguće je posmatrati kao pojavu kojom su na terenu iz stoljeća u stoljeće mijenjani tradicionalno preovladavajući odnosi u okviru agrarnog sistema i koja je u jednom dijelu slučajeva imala i štetne posljedice za državu i društvo, što je konstatacija koja, u našem diskursu, i dalje ne znači nužno posmatranje svakog čifluka u rukama vojnika kao „rak-rane“ osmanskog društva. Također, treba reći da su se znale dešavati i određene uzurpacije u vidu otimanja zemlje od stanovništva, kao i pokušaji stvaranja čifluka putem neovlaštenog prisvajanja mirijske zemlje, te se ovi oblici nelegalne borbe za zemlju, nesporno, mogu posmatrati kao nešto što je štetno za državu i direktan pokušaj razaranja mirije.⁴⁰ Za razliku od ovoga, to što su pojedine čifluk-sahibije činile zloupotrebe u vidu pretjeranog ubiranja daća i zahtijevanja kuluka u mnogim slučajevima je, zbog iscrpljivanja stanovništva, moglo štetiti općim državnim interesima, ali to, ipak, ne znači da je na taj način bila razarana suština mirijske zemlje.⁴¹ Mirijska zemlja i čifluci su nadživjeli timare, ali smatramo da se to ne može isključivo svesti na ekonomske razloge i postojanje navodne opće suprotnosti između tzv. procesa čiflučenja i timarâ. Umjesto da slijepo slijedimo pretjerano simplificirani i generalizirani dijalektički kod, da bismo razumjeli kako je došlo do kraja timara u Osmanskoj državi, smatramo da treba uzeti u

39 Kritiziramo neutemeljene generalizacije, a ne svaku generalizaciju kao metodološki postupak.

40 U carskoj adaletnami, upućenoj 1596. kadiji Revana, spominje se da su određene osobe koje su dolazile u ime spahijskih sinova, silahdara, janjičara, džebedžija, topčija, kapidžija, beglerbega, sandžakbega i subaša silom došli u posjed (*cebren taşarruf*) niza njiva, bašči, vinograda i kuća, kao i da su raju tjerali da ih obrađuje i žanje. Zabranjeno je ovo carskom naredbom. U drugoj adaletnami, upućenoj 1609. beglerbegu Anadolije navodi se da su mnoga sela ostala pusta (*harâb ve vîrân*), jer ih je raja napustila. Navedena zemljišta su poput svog privatnog vlasništva (*mülk-i mevrûsları gibi mutaşarrif olup*) počeli koristiti pojedini pripadnici sljedećih slojeva: beglerbezi, begovi, kadije, muderrisi, mutferrike, čauši, tzv. „narod iz buljuka“ (*bölük halkı* = naziv za pojedine odrede centralne osmanske vojske), janjičari, kapidžije, ostali koji su pripadnici tzv. „robovske skupine“ (*kul tâ'ifesi* = robovi kao carske sluge i podložnici koji su, zapravo, često različita istaknuta lica), timarnici te razni moćnici (*şahib-i kudret*) među stanovništvom dotičnog lokalnog područja. Napravili su od njih svoje čifluke, a raja se iz straha nije mogla vratiti. Naređeno je da se ovakvi čifluci ukinu. (Halil İnalçık, „Adâletnâmeler“, u: *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993., str. 90, 91, 121, 122, 126, 127 [Dalje: H. İnalçık, „Adâletnâmeler“]).

41 Na osnovu dokumenata iz kasnijeg vremena znamo da su čifluk-sahibije, a nekad i spahije, u Bosni u prvoj polovini 19. stoljeća imali zahtjeve od raje/čifčija koje je, čak, i osmanska vlast označila kao pretjerane (*re'âyâ-yı merkûme hâl ve tahammûlerinden efvân virgûler ve anğarya hîdmetler ve sâ'ir bunlara mûmaşil şeyler teklîf ve tahmîliyle*) i koje je ona pokušala dovesti u red 1843. GHB, Sidžil 79, str. 237-239.

obzir konjunkturu različitih faktora, od političkih do ekonomskih, uključujući i razne suprotnosti, kao i opće, složene historijske okolnosti u prvoj polovini 19. stoljeća. Na koncu, mistična sila ekonomskih proturječnosti nije ukinula timar, nego odluka osmanske vlasti, koja je iz raznoraznih razloga smatrala da timar više ne odgovara potrebama Osmanske države.

Govoreći o prijelazu rajinske zemlje u ruke neproizvodnog stanovništva marksistički su historičari obično isticali da se treće lice ubacilo između spahije i seljaka, što, također, može izazivati određene nedoumice te je takvu generaliziranu formulaciju potrebno dodatno pojasniti. Naime, sporna je nominacija „treće lice“ za čifluk-sahibiju i „međuposjed“ za čifluk. Prema našem poimanju osmanskih agrarnih odnosa, čifluk, u pravnom pogledu, nije nezgrapno imenovani i iskonstruirani međuposjed, već osnovni posjed, čiji uživatelj ima tapiju koja mu osigurava pravo stalnosti na zemlji (*hak̄k-ı karār*) te pravo njenog neometanog posjedovanja i uživanja (*hak̄k-ı taşarruf*) uz plaćanje zakonom i defterom propisanih daća. On može dotičnu zemlju sam obrađivati, ali je, isto tako, mogao i na drugi način organizirati njeno obrađivanje, uključujući i dovođenje obrađivača/čifčija⁴² uz međusobni dogovor o načinu raspodjele zemljišnih prihoda. Ako je čifluk-sahibija uspio osigurati tapiju za određeno zemljište uz obavezu da timarniku plaća zakonom predviđene daće, i ako je, nakon toga, doveo seljake/čifčije koji će dotičnu zemlju obrađivati, zašto bi tu čifluk-sahibija bio treće lice koje se ubacilo.⁴³

42 Čifčija (*çiftçi*) u ovom radu podrazumijeva poljoprivrednog radnika koji obrađuje određeno zemljište prema određenom dogovorenom aranžmanu te ga razlikujemo od pravnog posjednika dotičnog čifluka koji je „posjednik zemlje“ (*mutaşarrıf-ı erz*), „posjednik čiflika“ (*çiftlik şahibi*), a nekad se naziva i „čiflukčija“ (*çiftlikçi*). U nekim kanunima iz 15. i 16. stoljeća osobe koje su obrađivale spahijinu hâssa-zemlju – kao i pustu rajinsku zemlju (*ra'ıyyetlik yerler*) čije je obrađivanje preuzeo na sebe sam spahija – nazivaju se izrazom „ortak“, što je riječ koja, općenito, označava ortaka ili saučesnika u bilo kojoj vrsti posla. U sandžaku Ajdin spahiji je na hâssa-zemlji davana jedna četvrtina prihoda (A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 2, str. 49, 157). Navedenu kategoriju treba razlikovati od tzv. *ortakçı* ili *ortakçı kul*, napoličara koji su, obično, potjecali od ratnih zarobljenika (N. Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam“, str. 60). U jednoj carskoj naredbi iz 1618. spominje se da je neka raja u Hercegovračkom sandžaku za sebe tvrdila da su bili čifčije („*biz bir çiftçiyüz*“). 82 *Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000, str. 220 [Dalje: 82 *Numaralı Mühimme Defteri*]. Neki obrađivači čifluka ponekad se u dokumentima nazivaju izrazom sluge ili *hidmet-kâr* (H. İnalçık, „Adâletnâmeler“, str. 126, 127). U pojedinim dokumentima govori se o čifčijama koji služe na čifluku („*çiftligi üzerinde hidmet iden çiftçilerimizüñ...*“). (GHB, Sidžil 20, str. 93). Nekada se jednostavno koristi izraz *zirâ'at iden* ili „onaj koji obrađuje“ (A. Sućeska, „Popis čifluka u rogatičkom kadiluku“, str. 202).

43 Dobar primjer za ovo je ranije spominjani čifluk vovjode Nesuha, koji je bio registriran u defteru Bosanskog sandžaka iz 1542. Navodi se da je on navedeni čifluk posjedovao, kao i da ga je naselio i „oživio“. On je imao tapiju za taj čifluk te je on prema defteru bio u

Ovdje se on nije ubacio, već je treće lice dovedeno u vidu čifčije. Međutim, obrađivači na čifluku nisu nužno morali biti novodoseljeno stanovništvo, pa postoje i slučajevi u kojima su čifčije bile osobe koje su tu istu zemlju ranije držale uz tapiju, ali su na neki način došli u situaciju da je obrađuju pod nepovoljnijim okolnostima, uz preuzimanje dogovorenih obaveza prema novom posjedniku zemlje (čifluk-sahibiji) te plaćanje ranijih, zakonskih naturalnih i novčanih daća u korist spahije ili nekog drugog gospodara zemlje.⁴⁴ Ovo bi se, u neku ruku, moglo prihvatiti kao ubacivanje trećeg lica. Međutim, jasno je iz svega ovoga da, prema pravnom kriterijumu,⁴⁵ ubacivanje trećeg lica može biti odgovarajući opis samo u jednom dijelu slučajeva. Marksistička historiografija ne oslanja se kod ovih postavki na pravni kriterij, odnosno ne

njegovom posjedu. Stoga, ljudi koje je on naselio tu i koji obrađuju taj čifluk pod određenim uvjetima mogu biti treća strana u odnosu na njega samog i „gospodara zemlje“, a ne on koji je osnovni posjednik tog čifluka i kome pravo posjeda garantira tapija koju ima u rukama. BOA, TD 211, str. 733.

- 44 Navedeno se moglo desiti na različite načine. Na području nahije Grahovo zabilježen je bio jedan slučaj o kojem je neki Abdullah, čehaja čaušâ u Bosanskom ejaletu, tvrdio da neke zimmije u određenim selima nisu obrađivali zemlju koja je bila u njihovom posjedu/*taşarruf*. Zbog toga, njegova je supruga uzela, uz plaćenu tapijsku pristojbu, od nadležnog zaima navedenu zemlju te je o tome dobila i odgovarajući dokument. Nakon toga, pojavila se raja koja ih je ranije posjedovala te ih je nastojala povratiti u svoj posjed. Međutim, nije im to uspjelo; vratili su na svoja mjesta, ali ovaj put su preuzeli obavezu da za njihovo korištenje plaćaju na ime zakupnine (*icâre*) jednu petinu od prinosa supruzi spomenutog čehaje čaušâ, koja je bila novi posjednik dotične zemlje. Međutim, vrlo brzo pobunili su se i protiv toga. (BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, str. 233). Navedeni slučaj je, čak, i zakonski bio moguć, jer, ako navedena raja bez valjanog razloga nije obrađivala zemlju duže od tri godine, tada je dotični beg mogao, bez problema dati uz tapiju zainteresiranim osobama. Čini se da je u vrijeme kad je porastao interes vojnika za posjedovanje zemlje malo trebalo da se takve baštine njima i ustupe. Bilo kako bilo, zanimljivo je da se raja tu vratila u novom i za njih znatno nepovoljnijem statusu. Osim ovoga, postojale su i druge mogućnosti da stari posjednici zemlje postanu čifčije na istoj. Srpski autori iz 19. stoljeća navode da su janjičari i drugi vojnici na području Srbije krajem 18. i početkom 19. stoljeća silom tjeroali raji da im ustupa i prodaje zemlju. Pri tome je raja mogla ostati na njoj u statusu čifčije, a, ako su htjeli, mogli su se i odseliti u drugo mjesto. V. Stefanović, *Srpski rječnik*, str. 903; Vuk Stef. Karadžić, „Geografičesko-Statističesko opisanije Srbije“, *Danica: zabavnik za godinu 1827*, Beč, 1827., str. 80-81 [Dalje: V. Karadžić, „Geografičesko-Statističesko opisanije Srbije“].
- 45 Kada se spomene pravni kriterij, ne treba misliti da je treće lice nešto što spominju osmanski pravni izvori, jer treba biti načistu s tim da je njima u terminološkom smislu to bio nepoznat pojam. Dakle, ako se nastavi upotrebljavati taj izraz, pod tim se jednostavno može razumijevati da postoje dvije strane koje zakon prepoznaje prilikom sastavljanja tapije, a da se svako izvan njih, ili svi ostali koji imaju neku vezu s dotičnom zemljom, mogu eventualno označiti kao treći u odnosu na te osobe. Prilikom sastavljanja tapija spominju se gospodar zemlje ili *şâhib-i erz*, odnosno od države ovlašteno lice koje izdaje tapiju, te osoba kojoj se izdaje tapija - u ovom kontekstu to je posjednik čifluka, mada to drugdje može biti i posjednik baštine.

vodi se računa o tome ko je prema zakonu i službenim dokumentima imao pravo posjeda na određenom čifluku, a ko je naseljen kao čifčija i obrađivač. Marksizam, umjesto toga, u skladu sa klasnom teorijom, prepoznaje pripadnike dvije osnovne suprotstavljene klase; jedan je feudalac-timarnik, koji je eksploatator i pripadnik vladajuće klase, a drugi je seljak i obrađivač, koji je eksploatiran. Svako ko se pojavi, osim njih, „mora“ biti treće lice, a u ovom slučaju to je čifluk-sahibija, koji se prema opisanim postavkama, također, ubraja u klasu eksploatatora. Historičari koji polaze od marksističkih ideja usvajaju ovakav diskurs, nezavisno od toga šta službeni osmanski dokumenti kažu, što ocjenjujemo kao isforsirana tumačenja koja se „moraju“ uklapati u unaprijed postavljene šeme i kalupe. Nažalost, to je često vodilo simplifikacijama, generalizacijama, pretjerivanjima, a onda i nejasnoćama i nesporazumima, koje nastojimo izbjeći. Naravno, treba reći da su pojedini autori pisali na ovaj način poznajući dobro pisanje Marksa i njegovih sljedbenika, dok postoje i oni za koje se čini da su navedeni diskurs i terminologiju usvojili pukim kopiranjem budući da sami nisu posjedovali dovoljno teoretskog znanja.

U iznošenju navedene kritike fokusirali smo se na sporne tačke u marksističkoj historiografiji, ali ne želimo da nas se pogrešno razumije, niti da odemo u drugu krajnost, te uz sve ovo ističemo da su pojedini marksistički historičari, pored diskutabilnih tvrdnji, donijeli i niz korisnih i važnih podataka i interpretacija koje smatramo za izuzetan doprinos poznavanju socijalno-ekonomskih prilika u Osmanskom carstvu.

* * *

U problematična pitanja vezana za čiflučenje spadaju i navodno „izvlašćivanje“ na čiflucima, problem podijeljene svojine, zatim, pitanje tzv. „faktičke svojine težaka i čifluk-sahibije“. Prije svega, pogrešno je govoriti o izvlašćivanju seljaka, jer seljaci u navedenim slučajevima nisu ni imali vlasništvo nad mirijskom zemljom, a korištenjem takvog izraza, između ostalog, i to bi se moglo shvatiti;⁴⁶ oni su zemlju obrađivali, posjedovali i, prema osmanskim

46 Sućeska koristi izraz izvlašćivanje seljaka, mada je svjestan da je zemlja koju su seljaci držali uz tapiju bila mirijska, a toga je svjesna i Radmila Tričković, koja govori o izvlašćivanju raje iz njenih baština (A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 99; A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 41.; R. Tričković, „Čiflučenje u Beogradskom pašaluku“, str. 525). Njima to, očito, nije bilo problematično, mada se radi o izrazito diskutabilnom pitanju, jer seljaci nemaju vlasništvo nad državnom zemljom. Navedeno ne bi, možda, bilo sporno onima koji smatraju da je kod Osmanlija postojala podijeljena svojina – koncept koji se koristio da se dokaže kako istovremeno više strana može imati različite stupnjeve svojine nad istom zemljom. S druge strane, to nije sporno ni onima koji se slažu s M. Ninčićem i njegovom tvrdnjom da su težaci „u stvari držali svojину zemlje“. (Momčilo Ninčić, *Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod Turcima*, I, Beograd: Knjižara Gece Kona, 1920., str. 103 [Dalje: M. Ninčić, *Istorija agrarno-pravnih odnosa*]). Bilo kako

pravnicima, bili su u poziciji jedne vrste zakupnika iste, pri čemu su njihova prava na zemlju bila određena zakonom i posjedovanjem zemljišne tapije. Ranije smo istakli da su čifluci u principu mogli biti i na privatnoj i vakufskoj, kao i na mirijskoj zemlji. Međutim, ogromna većina obradive zemlje u Bosni, kao i u ostatku Osmanskog carstva, bila je državna, što znači da je i većina čifluka bila u državnom ili mirijskom vlasništvu, odnosno predmet historijske pojave koja se obično označava kao čiflučenje bila je mirijska zemlja. Bez obzira na ovo, pojedini autori spominju određenu vrstu čifluka koji su nastali na mirijskoj zemlji i koji su se, navodno, od seljačkog čifluka razlikovali u „višem stupnju svojine, širem pravu posjedovanja, i raspolaganja i potpune lične neovisnosti čifluk-sahibije od spahije“.⁴⁷ Ovdje je sporan navodni „viši stupanj“ svojine na čiflucima, za koje je, već, ranije rečeno da su u mirijskom vlasništvu. Ovo proizlazi iz uvjerenja o navodnom postojanju podijeljene svojine nad zemljom u Osmanskom carstvu⁴⁸; navedeni stav nije proistekao

bilo, navedene se ideje ne mogu dokazati na osnovu osmanskih izvora, niti se njima može ispravno tumačiti osmanski agrarni sistem.

- 47 Hazim Šabanović je, između ostalih, zastupao navedeni stav da su postojali opisani čifluci s navodnim višim stupnjem svojine, kao što je naveo u najmanje dvije različite knjige. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, str. 122; Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, I/1: *Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1964., str. 642 [Dalje: H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*].
- 48 Govoreći o spomenutoj vrsti čifluka za koje je tvrdio da ih odlikuje navodni viši stupanj svojine, Šabanović je tvrdio da je „svojina na čifluku bila ograničena jedino vrhovnim vlasništvom (*dominium eminens-rekaba*) države“. Navedeni citat svjedoči o tome da je Šabanović ovdje zastupao ideju o svojini koja je podijeljena između države i posjednika čifluka, u skladu s raširenim predodžbama o karakteru svojine u tzv. feudalnim društvima (H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, str. 642; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, str. 122). Đurđev je zastupao tezu da je u Osmanskom carstvu postojala podijeljena svojina budući da je on nastojao uklopiti osmanske agrarne odnose u shemu jedne feudalne društveno-ekonomske formacije, kojoj se pripisuje i podijeljena svojina. On prvo tvrdi da osmanski pravници nisu poznavali podijeljenu svojinu, ali se, odmah nakon toga, pita da li im je bila poznata u praksi. Naravno, kod samovoljnog tumačenja prakse, u skladu s ustaljenim stereotipnim predodžbama, on u izrazima *mutaşarrıf-i erz*, *şāhib-i erz* i *rağaba* (ili kako on navodi: rekaba) prepoznaje navodne termine „turskih“ pravnikā za različite oblike podijeljene svojine na mirijskoj zemlji. (B. Đurđev, „Prilog pitanju razvitka“, str. 144). Na taj način, on različita prava vezana za zemlju i njen prihod promovira u različite oblike svojine, mada je i sam svjestan da to osmanski pravници nisu gledali na taj način. Međutim, odlučio je to ignorirati zaboravljajući da je sam pojam svojine u društvima s izgrađenim pravnim sistemima, ipak, pravno definirano pitanje i pravni konstrukt, a ne nešto što postoji prirodno i samo po sebi. Stoga, pravno mišljenje se ne može tek tako mimoćići budući da ono određuje normu. Osim ovoga, on je mislio da se čiflučenjem razvio „novi oblik svojine“ te ističe da su se uslovi za ovaj proces razvili nakon 16. stoljeća (B. Đurđev, „Prilog pitanju razvitka“, str. 156, 157). Međutim, nije uspio dokazati kakve bi to bile posebne odlike navodne nove svojine i po čemu to

primarno iz osmanskih pravnih izvora, već iz analogije sa zapadnoevropskim feudalizmom, za koji mnogi autori smatraju da je karakterističan po diobi

ona zaslužuje da se odvoji od svojine koja pripada miriji, ili, pak, od kategorije koja je poznata kao mulk. Nakon ovoga, Đurđev je i u drugim svojima radovima razrađivao neke od navedenih teza idući, također, u pogrešnom pravcu. Naime, on je tvrdio da se posjed raje približava pojmu svojine, dok je „svojina spahije“ na rajinskoj zemlji bukvalno nominalna (B. Đurđev, „O uticaju turske vladavine“, str. 35). Osim ovoga mogu se susresti različite varijante o ograničenoj svojini čifluk-sahibija na mirijskoj zemlji. Naime, on tvrdi da su timarnici „svoje timare vrlo često pretvarali u čifluke i na taj način faktičkim putem postojali ograničeni (mirijski) vlasnici zemlje (čifluk sahibije)“ (Avdo Sućeska, „Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima“, *Prilozi*, 4, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968., str. 44). Očito je da je on kombinirao diskutabilnu ideju faktičkog stjecanja svojine s, također, problematičnim čifluk-sahibijinim navodnim ograničenim vlasništvom. Na taj način, on je zanemario svojinu kao pravnu kategoriju i ušao na polje samovoljnog proglašavanja faktičnosti svojine, što je često bio put onih koji nisu mogli da pronađu dokaz za svoje teze u zakonima i drugim pravnim tekstovima. Ne bi bilo sporno govoriti o faktičkom posjedu, ali jeste sporno govoriti o faktičkom vlasništvu. Posebna vrsta problematičnih stavova vezanih za svojinu na mirijskom zemljištu javlja se kod Filipovića. On je zastupao ideju o mirijskoj zemlji kao vladajućem obliku feudalne zemljišne svojine u Osmanskom carstvu, te je, u skladu s marksističkim postavkama, iznio mišljenje da se „suština mirijske zemlje“ ogleda u tome što se „svojina klase u osmanskom feudalizmu izražava kao svojina klase ostvarena pomoću svojine države nad zemljom“. Na drugom mjestu, pak, spominje sintagmu „državna svojina na zemlju kao svojina klase na zemlju“, što shvata kao suprotnost mulku, odnosno pojavi „izravne svojine feudalca nad zemljom“ (N. Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam“, str. 25, 26). On je svjestan pravnog poimanja mirijske svojine i naglašava da je svojina nad zemljištem državna. Međutim, onda ulazi u problematične pokušaje da, mimo onog što pravni tekst kaže, ode u navodnu dublju, društveno-ekonomsku suštinu mirijske zemlje, koja, naravno, nije nešto što je na prvi pogled uočljivo. On je time, zapravo, pokazao sklonost ka jednoj vrsti esencijalizma, kao i težnju da na neki način uklopi osmanski agrarni sistem u marksistički teorijski koncept države kao instrumenta vladajuće klase i postojanje svojine „feudalne klase“ nad zemljištem. Moglo bi se reći da se promovira ideja da je svojina države samo paravan koji pravno postoji i koji obuhvata navodnu svojinu klase koja leži u suštini stvari i koju je on izjednačio s državnom svojinom. Međutim, pitanje je kako je, uopće, moguće pravnu kategoriju svojine izvesti izvan okvira prava, primjenjivati ga kao termin u pravu nepoznatoj kategoriji društveno-ekonomske suštine, a da on, pri tome, ne izgubi svoje uobičajeno značenje i smisao koji ima u pravnim tekstovima. Mislimo da nije, te se, zbog toga, o svojini mimo pravnih okvira ne može raspravljati, odnosno držimo da su neprihvatljive ovakve esencijalističke koncepcije koje pretenciozno proglašavaju različite društveno-ekonomske suštine. Možemo prihvatiti ideju da vladajući slojevi često „kroje“ državu po svojoj mjeri, ali je primjerenije govoriti o svojini koju, u skladu s važećim pravnim okvirom, imaju pojedini pripadnici klase kao realne fizičke ličnosti, nego o svojine klase kao društvene kategorije. Doduše, državom kao institucijom mogu upravljati pripadnici vojničke klase, kao u osmanskom slučaju, ali to, ipak, ne znači da je „svojina klase ostvarena pomoću svojine države“. Spominjanje svojine klase je suvišno u ovom kontekstu i bolje je reći da je društveni položaj (a ne svojina!) pripadnika vojničke klase bio osiguran zahvaljujući tome što je zemlja proglašena državnom.

svojine između feudalnih gospodara i njihovih vazala⁴⁹, što je, u konačnici, ponekad, u literaturi označavano i kao „dezintegracija“ svojine.⁵⁰ Zanimljivo je da postoje i oni koji se suprotstavljaju podijeljenoj svojini u Osmanskom carstvu i, umjesto toga, zagovaraju stupnjevanu svojinu.⁵¹ Ovo mišljenje je pogrešno zbog toga što je kontradiktorno samo po sebi: stupnjevana svojina je, također, podijeljena svojina ili preciznije svojina podijeljena u stupnjeve/stepene.

Slično ovome, nema naučnog opravdanja ni uporišta u osmanskim izvorima, za tvrdnje da je postojala stvarna svojina „težaka“ na zemlji bez obzira na pravno proglašavanje zemlje mirijskom kao i da su čifluk-sahibije „vlasnici zemlje“, jer su zahvatili sva ranija težakova prava koja su navodno svojinska.⁵² Faktičnost svojine koja se pripisuje „težaku“ prije bi se mogla

-
- 49 Analizirajući agrarne odnose u zapadnoevropskim srednjovjekovnim društvima mnogi pravници, kao i pravni historičari, umjesto jedinstvene rimske svojine (*dominium*), paralelno priznaju posebne oblike svojine različitim stranama, pri čemu se, u osnovi, radilo o stratificiranim i uporednim pravima (*ius*) različite prirode koja su teretila isti komad zemlje. S tim u vezi, razvila se i posebna terminologija te stručnjaci koji su se bavili feudalnim pravom obično navode *dominium directum* ili svojinu koja feudalnom zemljišnom gospodaru omogućava kontrolu i raspolaganje zemljišnim dobrom, kao i *dominium utile*, odnosno svojinu na osnovu koje vazal može koristiti dotično zemljišno dobro. Često se u istom kontekstu spominje i tzv. *dominium eminens* ili vrhovno pravo svojine koje je pripadalo vladaru, ali pojedini autori navode da ono ne pripada „originalnoj teoriji“ ili je bilo sinonim za *dominium directum* (Miroslav Milošević, „Feudalna svojina“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, XLIX/1-4, Beograd, 2001., str. 591-605). Ranonovovijekovni nizozemski pravnik Hugo Grotius (1583-1645) *dominium eminens* posmatra u širem smislu kao vrhovno pravo vladara nad podanicima i njihovom imovinom, uključujući i pravo da istu i oporezuje, a ne samo kao pravo nad zemljom (Susan Reynolds, *Before Eminent Domain: Toward a History of Expropriation of Land for the Common Good*, University of North Carolina Press – American Society for Legal History, 2010., str. 91-101).
- 50 Dezintegraciju svojine u feudalnim društvima, između ostalih, spominje Kalmet. On je pod tim izrazom mislio na dezintegraciju starog rimskog pojma svojine i postanak različitih feudalnih prava koja su istovremeno teretila isti komad zemlje. Ž. Kalmet, *Feudalno društvo*, prijevod: Branislav Nedeljković, Sarajevo: Veselin Masleša, 1964., str. 12-13.
- 51 Aličić tvrdi sljedeće: „To, međutim, nije podijeljena svojina, svojina se ne dijeli između obrađivača i vladara države. To je stupnjevana svojina.“ (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 54). Zanimljivo je da su i oni koji su zagovarali feudalnu podijeljenu svojinu, u osnovi, tu podjelu vidjeli u tome što su nad istom zemljom paralelno, i jedna iznad drugih, postojala prava različite prirode, ili različito stupnjevana prava.
- 52 Navedeni stav zastupao je M. Ninčić prema kojem su čifluk-sahibije bili „sopstvenici zemlje“, ali ne zbog postojanja neke vrste podijeljene svojine. Umjesto toga, on je tvrdio da je čifluk-sahibija zahvatio sva težakova prava nad zemljom, a pošto je, po njemu, seljak imao stvarnu ili faktičku svojinu, to je i čifluk-sahibija koji ga je naslijedio bio „sopstvenik zemlje“ (M. Ninčić, *Istorija agrarno-pravnih odnosa*, str. 103). Međutim, ranije smo istakli da seljak nije imao nikakvu svojinu na mirijskoj zemlji te tako ni čifluk-sahibija nije mogao steći vlasništvo samim uzimanjem zemlje od seljaka. S druge strane, čifluk-sahibija bi mogao biti vlasnik čifluka na pojedinim područjima, ali se to odvijalo

ubrojiti u imaginarna nego u stvarna stanja, jer je nema u zakonu, kao ni na terenu, a, osim toga, treba reći i da je svojina, u osnovi, pravna kategorija i pravni konstrukt te se ne može tek tako zanemariti ko je pravni vlasnik zemlje i umjesto njega instalirati navodni faktički vlasnik. Nasuprot gore navedenim tvrdnjama, smatramo, pozivajući se na osmanske izvore, da se u Osmanskom carstvu svojina nad zemljom ne dijeli, slično kao i u rimskom pravu, ali se prava nad zemljom mogu dijeliti: država ima svojinu nad mirijskom zemljom, a od toga je odvojeno pravo posjedovanja i korištenja, koje se daje onima koji imaju tapiju u svojim rukama uz obavezu da plaćaju od države imenovanim vojnicima i drugim osobama zakonske daće, pri čemu niko od njih nema svojinu nad zemljom. Dakle, ne bi bilo sporno na ovaj način govoriti o različitim „pravima“ koja terete istu zemlju, ali je izlišno govoriti o različitim vrstama svojine na istoj zemlji, jer, ukratko, na čiflucima sastavljenim od mirijske zemlje svojinu ne može imati niko drugi izuzev države.⁵³

u bitno drugačijim okolnostima: na primjer, moglo se desiti da od države dobije posebnu dozvolu za pretvaranje zemlje u privatno vlasništvo u vidu tzv. *mulkname* ili *temlikname*, a do privatnog čifluka se moglo doći i kupovinom zemlje koja je već bila u nečijem zakonitom privatnom vlasništvu.

- 53 Osmanski šejhu-l-islam Ebussuud-efendija je pravno protumačio mirijsku zemlju tako što je rekao da na njoj državi pripada tzv. *raḳaba* - pod čim se mislilo na vrhovno pravo koje je podrazumijevalo svojinu nad zemljom, kao i pravo kontrole i nadzora nad njom - dok je ona sama bila ustupljena njenim posjednicima (*mutaṣarrıf*) na način zakupa (*iḳāre tarīki ile*). Prema njemu, radilo se o specifičnoj vrsti tzv. „defektnog zakupa“ (*iḳāre-i fāsıde*); na ovakvu formulaciju se odlučio, jer je uočio da nedostaju neki uvjeti potrebni za potpuno identificiranje s ustaljenim šerijatskopравnim poimanjem zakupa, kao što je, na primjer, fiksna rok trajanja zakupa. Osoba koja je bila imenovana kao „gospodar zemlje“ (*ṣāhib-i erz*) vršila je određenu službu u korist države, a kao naknadu/plaću za svoju službu od navedenih posjednika mirijskog zemljišta naplaćivala je tapijsku pristojbu i ostale zakonom predviđene prirodne i novčane daće. Ebussuud je zatečenu terminologiju i zemljišne odnose koji su običajnim pravom i državnom praksom bili od ranije ustanovljeni nastojao uskladiti sa šerijatskopравnim propisima te je, stoga, prilikom donošenja navedenih pravnih eskplikacija koristio i neke klasične islamske pravne pojmove. Njegova tumačenja ne daju zadovoljavajući odgovor na genezu osmanskog agrarnog sistema, kao ni uvid u sve faktore koji su utjecali na njega u periodu njegovog formiranja, ali, s druge strane, daju dobar osnov za razumijevanje načina na koji su pravници razmišljali o agrarnim odnosima u Osmanskom carstvu, kao i o važećoj pravnoj normi, koja je bila inkorporirana u osmanske *kanunname*, što se ne bi trebalo zanemariti. Naravno, to ne znači da neki dijelovi agrarnog sistema nisu prije Ebussuuda bili i drugačije poimani u zakonskim tekstovima: dokazano je da je resmi-čift u zakonima Mehmeda II Fatiha bio opisan kao zbir novčanih ekvivalenata za različite rajinske lične službe i neke prirodne obaveze, a ne kao šerijatski *ḥarāc-i muvaẓẓaf*, kako ga je protumačio Ebussuud. Halil İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, I: 1300-1600*, Cambridge University Press, 1999., 1-409 [Dalje: H. İnalçık, *An Economic and Social History*]; Halil İnalçık, „Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax“, u: *Esseys in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayınclık, 1998., str. 155-169 [Dalje: H. İnalçık, „Islamization of Ottoman Laws“]; Halil İnalçık, „Osmanlılar’da

Problematičnost tvrdnje o plaćanju tzv. resm-i çiftlika (*resm-i çiftlik*) prilikom nastanka čifluka odlučili smo kandidirati kao poseban problem nakon što smo detaljnije analizirali osmanske izvore i dostupnu literaturu. Hazim Šabanović je smatrao da je osoba koju on naziva prvim titularom čifluka, pored tapije, morala državi platiti posebnu daću, pod imenom „taksa na čifluk“ ili „resm-i çiftlik“ te je, nakon toga, određeni posjed mogao dobiti status čifluka.⁵⁴ Osim ovoga, Ahmed S. Aličić i Fehim Dž. Spaho su u prijevodu opširnog popisa Kliškog sandžaka iz 1550. redovno pogrešno shvatali i koristili „pristojbu na čifluk“, kao prijevodni ekvivalent za izraz *be-resm-i çiftlik*, a slična se greška može pronaći i u pojedinim izdanjima na engleskom jeziku. Pri tome, način na koji su spomenuti prevodioci koristili izraze resmi-čifluk i „pristojba na čifluk“ ukazuje na to da su oni izjednačili tu navodnu daću s godišnjom (znači: periodičnom) sumom koja se na neke čifluke odsjekom plaćala (tzv. *maḳtūʿ*), odnosno nije je posmatrao kao jednokratnu sumu koja je plaćana prilikom uspostavljanja čifluka, kao što je to slučaj kod Šabanovića.⁵⁵

Raiyyet Rüsûmu”, u: *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998., str. 31-65 [Dalje: H. İnalçık, „Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”]; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri, 1-9*, İstanbul: Fey Vakfı, 1990-1996; C. Imber, *Ebu’s-Su’ud*, str. 115-139.

- 54 H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, str. 123. Njegovo pogrešno shvatanje dovelo je do toga da je pogrešno preveo i pojedine dijelove u kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1542. Naime, on je sporni dio preveo na sljedeći način: „A one zemlje koje su puste, bez raje i koje nisu upisane u defter („koje su izvan deftera“) i koje nisu opterećene pristojbama kad se daju interesentima tapijom uz resm-i çiftlik, daće se na licitaciju među interesentima.“ Odmah iza toga on spominje i sljedeći sporni odlomak: „...uzeće se njihova [resm-i] tapu i [iznos resm-i çiftlika] više puta vršene licitacije da se dostavi carskoj blagajni.“ (*Kanuni i kanun-name*, str. 64, 69). Dio koji je problematičan u ovom prijevodu odnosi se na izraz resm-i çiftlik. U originalu se susreće sintagma *be-resm-i çiftlik*, što je trebalo prevoditi „u vidu čifluka“ ili, pak, „na način čifluka“. Prema tome, odgovarajući dio gornjeg teksta bi govorio o pustim zemljama koje se „uz tapiju daju interesentima u vidu čifluka „(*be-resm-i çiftlik ı̇aliblere tapu ile virildükde*) te ne bi bilo govora ni o kakvoj posebnoj pristojbi. Šabanović je proizvoljno pored tapijske pristojbe u uglastim zagradama uveo i izraz „iznos resm-i çiftlika“ - iako toga nema u tekstu - pa je tako ispalo da se daje carskoj hazini dvostruka daća (tj. tapija i resm-i çiftlik), mada toga nema u originalnom tekstu.
- 55 Bosanski alajbeg Džafer-beg je u selu Dobro Polje imao sa svojim bratićima čifluk, za koji prevodioci navode da je bio u posjedu navedenih „uz zakup od 200 akči na ime resmi-čifluka“ (Ahmed S. Aličić i Fehim Dž. Spaho, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2007., str. 92 [Aličić et al, *Opširni popis Kliškog sandžaka*]). Međutim, u originalnom tekstu stoji: „*merkûm ı̇arye yerlerin Bosna alâybegisi olan Ca’fer beg defter-i ‘atı̇kde kendü ‘uhdesine ve ı̇arın-dâş ođlı Süleymân ve Hüseyin ‘uhdelerine iki yüz akçe maḳtû’la be-resm-i çiftlik yazdurup*“ (BOA, TD 284, str. 105). Navedeni odlomak bi trebalo prevesti na sljedeći način: „Zemlje u spomenutom

Sličnu grešku Aličić je ponovio i prilikom prijevoda katastarskog popisa Hercegovačkog sandžaka iz 1585.: u ovom izdanju umjesto izraza „pristojba na čifluk“ i „resmi-čifluk“ koristio je sintagmu „porez na čifluk“, što znači da je riječ „resm“ u navedenom kontekstu i dalje shvatao kao vrstu novčane daće, s tim da je ovaj put definirao kao porez.⁵⁶ Nismo primijetili da je neko u historiografiji pokušao otvoriti polemiku o ovom pitanju, ali nam je poznato da je Nedim Filipović u nekim svojim radovima izraz *be-resm-i* čiflik prevodio izrazom „kao čifluk“, ne pojašnjavajući zašto je tako postupio.⁵⁷

Očito je iz ovoga da postoje razilaženja u vezi s ovim pitanjem, a pri tome je bitno napomenuti i da se u originalnom tekstu izvora koje su prevodili

selu u starom defteru upisane su kao čifluk u obavezu Džafer-bega, alajbega Bosne, i njegovih bratića Sulejmana i Husejina uz odsjekom određeni iznos od 200 akči.“ Osim ovoga, prevodioci su za mezru Česminu, koja je pripadala nahiji Nečven, naveli sljedeće: „Spomenuta mezra koja je u starom defteru upisana na Tur Aliju uz pristojbu na čifluk, bila je vezana za timar uz prihod od 100 akči.“ (Aličić et al, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, str. 106). Međutim, u originalu stoji: „*mezkür mezra 'a defter-i 'atîkde Tûr 'Alî nâm diz-dâr 'uhdesinde be-resm-i* çiflik *mukayyed ve erbâb-i tîmârda yûz akçe hâşıl bağlanmış*“ (BOA, TD 284, str 118), što treba prevoditi: „...spomenuta mezra u starom defteru kao čifluk ubilježena u obavezu dizdaru Tur Aliji, a prihod od 100 akči bio je vezan za posjednike timara“. Greške sličnog tipa pravljene su i u pojedinim izdanjima na engleskom jeziku. Elias Kolovos spominje da je resmi-čiflik za jedan manastirski čifluk godišnje iznosio 400 akči, iz čega se vidi da on različito ovaj iznos poimao od Šabanovića, koji u ovom nije vidio godišnju sumu, a na sličan način kao Aličić, koji je to identificirao s mukatom. (Elias Kolovos, „Christian Influents and the Advents of the Europeans. Negotiating for state protection: Çiflik holding by the Athonite monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth c.“, u: *Frontiers of the Ottoman studies*, 2, ur.: Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphey, London: I.B. Tauris, 2005., str. 202). Nemamo mogućnost da to direktno provjerimo u izvoru; autor nije ponudio transkripciju kao dokaz te se, tako, sve zasniva samo na njegovim nedokazanim tvrdnjama. Smatramo da je izvjesno da je Kolovos pogriješio u razumijevanju i prijevodu. On na osnovu jednog drugog izvora iznosi i podatak da je navedenih 400 akči godišnje plaćano odsjekom, umjesto ušura i novčanih daća, pa je izvjesno da se po svoj prilici radilo o godišnjoj mukati, a ne o nekom resmi-čifliku, mada je on te dvije stvari pokušao izjednačiti.

56 Primjera radi, govori se o čifluku Husrev-bega, spahije, a, zatim, jedan odlomak u defteru je preveden na sljedeći način: „Posjeduje ga, pod uslovom da plaća porez na čifluk. Odsjekom, 200.“ (Ahmed S. Aličić, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, II, Sarajevo: Dobra Knjiga, 2014., str. 421 [A. Aličić, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*]). Ovdje je trebalo prevesti da ga posjeduje „u vidu čifluka“.

57 N. Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam“, str. 119. Štaviše, znamo i da je Šabanović na jednom mjestu izraz *be-resm-i* çiflik pravilno shvatio (to jest: „kao čifluk“), da bi sasvim, suprotno tome, i pomalo iznenađujuće - u istoj knjizi u rječniku termina iznio ideju o postojanju ranije navedene posebne takse na čifluk (H. Šabanović, *Krajište Isabega Ishakovića*, str. XXXVII, str. 123). Identično je postupio i u uvodnom dijelu i rječniku termina u izdanju „Turski izvori za istoriju Beograda“ (H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, str. XVIII, 642).

Aličić i Šabanović nije radilo o samostalnom navođenju izraza *resm-i çiftlik*, koji bi bio praćen iznosom te navodne pristojbe, već se, upravo, radilo o prijedloškoj frazi *be-resm-i çiftlik*, koju treba shvatati kao: „na način čifluka“, „kao čifluk“ ili, čak, „u vidu čifluka“ i sl. Boljem razumijevanju navedenog izraza može doprinijeti i analogija s drugim sličnim konstrukcijama u osmanskom jeziku u kojima je bio upotrijebljen izraz „be-resm“, praćen određenom imenicom, a čiji kontekst i način upotrebe isključuju svaku pomisao da se moglo raditi o riječi *resm* kao o nekoj vrsti novčane daće. Na primjer, posjedovati nešto *be-resm-i timār*, ne znači posjedovanje uz taksu ili pristojbu na timar, već posjedovanje u vidu ili na način timara.⁵⁸ Slično ovome, u rečenici „*ber-mûceb-i defter be-resm-i hediyye ba'zî eşyâ ve tuhaf-ı Hindistan irsâl olunmuşdur*“ izraz *be-resm-i hediyye* ne označava „taksu na poklon“, već se radi o prijedloškoj frazi „kao poklon“ ili „u vidu poklona“ te se navedena rečenica treba prevesti: „Prema defteru, poslani su kao poklon neke stvari i indijski darovi.“⁵⁹ Naime, riječ *resm* može označiti porez, pristojbu ili daću, ali, isto tako, postoje i druga „legitimna“ značenja ove riječi koja se mogu susresti u rječnicima arapskog, perzijskog, kao i osmanskog turskog jezika, uključujući i značenje, način i (ob)lik.⁶⁰ Naravno, postojanje jednog od mogućih značenja koje nude rječnici samo po sebi nije dovoljno za razumijevanje značenja bez uzimanja u obzir odgovarajućeg konteksta u kojem se navedeni izraz praktično koristi. Naime, nikada se u primarnim izvorima ne susreće podatak koliki bi to bio iznos navodnog posebnog resmi-čiftlika ili „pristojbe na čifluk“, što bi se i kad bi takva daća u posebnom obliku, uopće, postojala prilikom uspostavljanja čifluka, negdje, ipak, moralo pojaviti. Prilikom formiranja čifluka redovno se spominje tapijska pristojba (*resm-i tapu*), a u izvorima se na niz mjesta mogu susresti konkretni podaci o tome da je ovaj iznos bio uplaćen, nakon čega se govori i o obavezi plaćanja naknadnog iznosa u vidu redovne godišnje mukate⁶¹ ili, u drugim slučajevima, naturalne

58 „*Nefs-i Premedi 136 hânesi ve bir baştinesi ile be-resmi timar subaşı tasarrufunda idi ve 16.478 akçe hâsılı vardı*“. Tayyib Gökbilgin, „Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları“, *Bellekten*, XX/78, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956., str. 275.

59 Mustafa Kesbî, *İbret-nümâ-yı Devlet: Tahlil ve Tenkitli Metin*, prir.: Ahmet Öğreten, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002., str. 497.

60 Mubina Moker - Dženita Haverić, *Perzijsko-bosanski rječnik*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, 2010., str. 505. Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo, El-Kalem, 1997., str. 530; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1998., str. 887.

61 Ponekad se u izvorima koristi izraz *maḳtû'* za odsjekom ustanovljenu sumu koja je nametnuta na neke čifluke (*iki yüz akçe maḳtû'la be-resm-i çiftlik yazdurup*, BOA, TD 284, str. 105), dok se drugdje to isto označava izrazom mukata (*çiftliklerüñ muḳâta'aları ref' olunup*, BOA, TD 157, str. 6).

desetine i salarije. Očito je to bilo dovoljno da se određeno zemljište upiše kao čifluk i nije jasno zašto bi, pored ovoga, uopće, bilo potrebno da se plaća neka posebna pristojba za formiranje čifluka, izuzev ako neko pogrešno shvati riječ *resm*, kao što je to učinio Šabanović. S druge strane, korištenje termina *resmi-čifluk*, kao i pristojba na čifluk, tako da se oni identificiraju s čiflučkom mukatom, kako je to činio Aličić, rezultat su toga što se previdilo da se izraz *be-resm-i çiftlik* može prevoditi „kao čifluk“ te zbog oslanjanja na ustaljenu tradiciju u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku da se riječ *resm*, uglavnom, prevodi kao porez, pristojba, taksa, daća, dadžbina, ponekad, čak, i kad kontekst omogućava drugačija prijevodna rješenja.

Da bi se stekao dodatan uvid u ovu problematiku, navešćemo par primjera iz kojih se vidi način na koji je spomenuti izraz bio upotrijebljen, što ćemo popratiti s odgovarajućim transkripcijama, radi uvida u originalni tekst. U defteru Bosanskog sandžaka iz 1530. stajala je, uz upis stavke za selo Suhovare, bilješka prema kojoj su neki Hasan i Kurd posjedovali, „kao čifluk“ (*be-resm-i çiftlik*), mezre Suhovare i Bračević, uz plaćanje 50 akči mukate.⁶² Slično ovome, u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1542. spominje se da su zemljišta koja je posjedovao Timurhan, sin Jusufov, bila ranije izvan deftera te su na osnovu saopćenja višegradskog kadije u defteru bila ubilježena u njegovu obavezu „kao čifluk“ (*be-resm-i çiftlik*).⁶³ Opisana prijedloška fraza korištena je i u slučajevima kada je na čifluku bila uspostavljena mukata, kao i kad nije bilo mukate, već se radilo o naturalnim porezima i određenim novčanim daćama.⁶⁴

62 „*Mezra 'a-i Suhovāre ve Bračevik be-resm-i çiftlik elli akçe muķāta 'a ile Hasan ve Kurd taşarruf idüp*”. BOA, TD 157, str. 363.

63 „*ķarye'-i mezbūrede Timurhān veled-i Yūsuf nām kimesne eben an ceddin taşarruf idegeldügi İstupa ve B...(?) dimekle ma'ruf yerlere hāric ez-defter mutaşarrif oldıgi zāhir olmağın ve mevlānā Vişegrād ķāzısı i'lām itmegin defterde be-resm-i çiftlik 'uhdesine ķayd olndı*”. BOA, TD 211, str. 110.

64 Baštine Đuraša i Radonje u spomenutom selu posjedovala je kao čifluk osoba po imenu Đura, a na njemu su u defteru bili upisani desetina i salarija, a ne mukata („*ķarye'-i mezbūrede Gurāş ve Rādona bāştinelerin Cūra nām kimesne be-resm-i çiftlik taşarruf idüp*”). BOA, TD 157, str. 504). U defteru Bosanskog sandžaka iz 1489. spominje se da je neki Radosav, sin Radonje, bio prognan u Istanbul (*Istānbula sūrülüp*). Njegova baština je ostala pusta. Šahin je istu uzeo uz tapiju te mu je data kao čifluk (*be-resm-i çiftlik vir-miş*). Prema običaju, on je davao desetinu i pristojbu (*ādet üzere 'öşr ve resmin virür*). Nakon toga, iz jedne bilješke se vidi da je na tom mjestu bio plaćan *resmi-çift*. Očito je iz ovoga da „*resm*“ u izrazu *be-resm-i çiftlik* ne znači nikakvu pristojbu, a posebno je na čifluk bio nametnut tzv. *resmi-çift*, gdje „*resm*“ označava vrstu novčane daće. Ne treba te dvije stvari miješati (BOA, TD 24, str. 700). Osmanlije su, po potrebi, mogli mijenjati režim ubiranja daća, odnosno neka zemljišta s desetine i *resmova* znali su prebaciti na odsjekom utvrđenu mukatu, koja ih je mijenjala, ali se znalo desiti i obratno.

Analiza navedenih primjera, kao i odgovarajućeg historijskog konteksta, pokazuje da postoji prostor za preispitivanje pojedinih ustaljenih stavova o frazama i terminima koji se spominju u osmanskoj izvornoj građi. Držimo da to nije zanemarljivo pitanje u historografiji, niti preko terminâ treba olahko prelaziti: prije svega, treba znati da se često radilo o prvim preprekama koje moramo savladati da bi se mogli upustiti u pisanje o nekim složenijim problemima historijske nauke, a pitanje je kako to postići ako se kritički ne evaluiraju nagomilane neutemeljene interpretacije pojedinih problema koje imaju potencijal da jedan dio istraživanja odvedu na pogrešan kolosijek.

* * *

Nešto ozbiljnije nesuglasice od onih koje su navedene u prethodnom odlomku postoje u historiografskoj literaturi u vezi s jednim drugim važnim problemom koji je vezivan za čifluka i učešće neproizvodnog stanovništva u posjedovanju zemlje: riječ je o tezi o nasilnom karakteru nastanka i akumulacije čifluka te njenoj protutezi o nenasilnom karakteru navedenog procesa. Osnovni problem ovdje jesu pojedine olahko izrečene generalizacije koje nastoje jednu ili drugu tezu predstaviti kao isključivi ili pretežni način nastanka čifluka na različitim prostorima, čak i u različitim vremenima, a da se pri tome koristila skromna izvorna podloga kojom su potkrepljivane takve tvrdnje. Pri tome, u dijelu literature suprotna mogućnost od preferirane je uzimana u obzir samo u izuzetnim slučajevima, uz očito minimiziranje te, također, uz korištenje oskudne količine primarnih izvora koji su često bili jednostrani i nisu išli dalje od ustaljenog narativa. Na neki način, čini se da su pojedine ocjene bile olahko izrečene, a nezanemarljiv faktor u svemu tome bila je „osjetljivost“ koja se tradicionalno vezivala za agrarno pitanje i njegovo posebno mjesto u različitim nacionalnim i političkim diskursima, kako u vrijeme političkog rješavanja agrarnog pitanja tako i u najnovije vrijeme u kontekstu naslijeđenih predodžbi i kulturnog pamćenja različitih zajednica.

U literaturi se pod nasiljem vezanim za nastanak i akumulaciju čifluka obično podrazumijevalo grubo otimanje zemlje ili primoravanje raje da pod prijetnjom oružjem pravo posjeda prodaju i ustupe budućem čifluk-sahibiji, dok je nenasilni oblik onaj koji je uspostavljan dobrovoljnom kupoprodajom, bez fizičke ili neke druge direktne prinude, kao i stjecanjem tapija na zemljištima koja su iz različitih razloga ostala pusta – nenaseljena i neobrađena. Najčešći primjeri nasilnog oblika prijelaza rajinske zemlje u ruke vojnika i drugih neproizvodnih slojeva koji se citiraju u literaturi odnose se na pojedine domaće izvore i tradicije o čiflucima iz 19. stoljeća, mada je bilo pokušaja da se dođe i do podataka koji ukazuju na nasilje i u ranijim periodima. Međutim, samo na osnovu tih primjera ne može se govoriti i o stanju čifluka

u 15. i 16. stoljeću, odnosno takva tvrdnja mogla bi se okarakterizirati kao nepotkrijepljena generalizacija, a navedene teze ne mogu se, čak, ni generalno primijeniti na sve slučajeve iz 18. i 19. stoljeća. Među onima koji su isticali i pretjerano forsirali tezu o nasilnom nastanku čiflukâ u Bosni, zanemarujući druge alternative, spomenut ćemo ime Vasilja Popovića, a osim njega bilo je i drugih koji su to isto činili i čine.⁶⁵ Nasuprot ovome, u drugačijoj krajnosti i različitom diskursu, u novije doba pisao je Ahmed S. Aličić koji je, tako-

65 Usmena tradicija o nastanku čifluka u Srbiji na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće zabilježena je, između ostalog, i u memoarima prote Matije Nenadovića. Autor u njima tvrdi da mu je otac pričao kako su janjičari stjecali rajinske baštine nakon što su prinudili seljake na prodaju, i da tu protivljenje nije pomagalo. Smatra se da je on memoare počeo pisati 1833, a u cijelosti ih je prvi put 1867. objavio njegov sin Ljubomir Nenadović (*Memoari prote Matije Nenadovića*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1893., str. 18-19 [Dalje: *Memoari prote Matije Nenadovića*]). Karadžić je tvrdio 1818. da je Ali-paša Vidaić [tj. Fidahić] 1802-1803. „čitlučio Jadrane na silu, tj. apasio i nagonio da mu prodadu svoju zemlju i da budu njegov čitluk“ (V. Stefanović, *Srpski rječnik*, str 903). Navedeni podatak je za nas posebno značajan, jer je Jadar stoljećima bio dio Bosanskog ejaleta. Slične tvrdnje Karadžić je ponovio i svojim narednim radovima. U tekstu koji je izašao u drugom broju časopisa „Danica“ iz 1827. on je za neka sela rekao da su od starine počitlučena, „bogzna u kakvim nesretnim događajima“, a iza posljednjeg „tursko-austrijskog rata“ [tj. iza 1791., prim. aut.] tvrdi da su baše ili janjičari gotovo svu Srbiju na silu počitlučile. Negdje je to - kaže - bilo bez ikakve plaće i pogodbe, drugdje, pak, „vezali su ljude i tukli nagoneći ih da im svoju zemlju prodadu (pošto oni Turci hoće)“ (V. Karadžić, „Geografičesko-Statističesko opisanije Srbije“, str. 80-81). O tome koliko je olahko ocjenjivan i dočekivan svaki podatak koji se uklapao u odgovarajući pogodan i poželjan način reprezentacije prošlosti govori, između ostalog, i to što je u nauči za pitanje čiflukâ u Bosni često bio nekritički korišten slučaj Zmijanja. Naime, radilo se o priči u kojoj su age i begovi silom otimali zemlju u Zmijanju, mada se spominju i oni koji su to radili tzv. „palitikom“ ili „milom“, što je iznio Petar Kočić u pripovijetki „Jauci sa Zmijanja“, prvi put u cjelini štampanoj 1910 (Petar Kočić, *Jauci sa Zmijanja*, Beograd-Novı Sad: Matica srpska - Srpska književna zadruga, 1972., str. 226-227). Dotično djelo je primarno narativ - mjestimično prilično maštovit - a oni koji su ga koristili kao izvor često su to nastojali opravdati isticanjem da je pripovijetka nastala prema etnografskim metodama Jovana Cvijića. Naravno, danas takve ocjene ne mogu zadovoljiti naučne kriterije. Mišljenja smo da navedeni književni tekst ne treba tretirati kao izvor za rekonstrukciju povijesnih dešavanja budući da se primarno radi o fikciji koju je potrebno razumijevati u kontekstu autorovih političkih aktivnosti i uvjerenja, pojedinih predodžbi koje su bile raširene u narodu, kao i u kontekstu ograničenja proznog žanra u kojem je autor stvarao. Stoga, ako je u Zmijanju, zaista, bilo nasilnog otimanja zemlje - što ne možemo, za sada, potvrditi, niti opovrgnuti - onda to treba posebno istražiti na osnovu odgovarajuće prvorazredne građe, a ne na osnovu narativâ koji sami po sebi ne mogu služiti kao dokaz, ali koji, s druge strane, mogu ukazivati na tzv. kulturno sjećanje ili memorijalnu kulturu. Međutim, to, ipak, nije smetalo Vasilju Popoviću da navedenu pripovijetku koristi, zajedno s drugim narativnim izvorima i novinskim člancima, za podupiranje generalizirane teze da je najveći broj čifluka u Bosni nastao usljed prinude, što je izrekao, mada nije mogao obrazložiti naučnu utemeljenost metoda kojim bi se ta „pretežnost“ ustanovila i argumentirala (V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, str. 24).

der, ponekad iznosio stavove koji se mogu ocijeniti kao generaliziranje, bez navođenja primjerâ koji bi opravdali generalizaciju. Naime, govoreći o tome kako su nastajali čifluci i čifčije, on iznosi generalne tvrdnje od kojih je prva prilično isključiva: „Nije počiflučavano starosjedilačko stanovništvo i nije bilo nasilnog čiflučenja“. Međutim, nekoliko stranica iza toga, on, ipak, malo ublažava svoj stav i navodi da je bilo i pokušaja da se „neko silom uvede u taj odnos“, a takve pokušaje bilježi u Zvorničkom sandžaku i Hercegovini, što je, moguće, bio rezultat Sućeskinog utjecaja, budući da i on daje slične podatke.⁶⁶ Međutim, očito je da je prva tvrdnja Aličićev osnovni stav, dok je druga tvrdnja bez detaljnijih pojašnjavanja nešto što on smatra pojavom manjih razmjera te je lokalizirana na određene prostore i izolirane slučajeve, mada bi se slučajevi različitih nasilja mogli susresti u različitim vremenima i na području Bosanskog sandžaka.⁶⁷ S druge strane, ako se, već, prihvati

66 A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 62, 68. Sućeska je ostavio mogućnost za postojanje nasilnog nastanka čifluka u rukama neproizvodnog stanovništva na tlu Bosne i Hercegovine tako što je tvrdio da su, „izgleda“, u Bosanskoj Krajini, Podrinju i Posavini u kasnijem periodu čifluci nastajali i nasilnim putem, sličnim onim u Srbiji, što je, po njemu, utjecalo na pojavu otpora i buna seljaka. (A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 56).

67 Na primjer, zabilježeno je dosta ovakvih slučajeva u 18. stoljeću, mada to ni u kom slučaju ne znači da ih nije bilo ni u drugim periodima i na različitim prostorima. Brojni pripadnici vojničke klase u to vrijeme su sve češće gledali da u dođu do posjeda čifluka, tako da su ih neki kupovali, drugi su nabavljali tapije uz plaćanje tapijske pristojbe na pustim i zapuštenim zemljištima, a, osim toga, registrirani su i slučajevi kad su vojnici služili različitim sumnjivim sredstvima da dođu u posjed zemlje, što je dovodilo do žalbi raje. Abdullah, kadija kadiluka Birče s Knežinom, uputio je centralnoj vlasti 1748. dopis u kojem ih je izvijestio o određenim problemima ovog tipa koji su se desili na području kadiluka u kojem je službovao. Naime, raja je došla na sud i požalila se na sina Jajčanina Mehmed-paše, čije je ime bilo izostavljeno u ahkam-defteru. Oni su tvrdili da su imali zemlju u svom posjedu u određenim selima carskog hasa, kao i da su istu obrađivali te plaćali desetinu i novčane pristojbe (*resm*) gospodaru zemlje. Nije im se smjelo miješati u to, ali se, ipak, to i desilo: sin navedenog paše s tvrdnjom da je uzeo uz tapiju dotična zemljišta od ranijih gospodarâ zemlje, a to su bili njegov otac Mehmed-paša i njegov brat dizdar Mustafa, koji su dotična sela carskog hasa držali u zakupu na način malikane (*bervech-i mâlikâne* = doživotni zakup). Na taj način, izvršio je prevaru (*ğadr*) te je nasilno i uzurpacijom zaposjeo (*tağalluben zabt*) navedena zemljišta i rastjerao raju koja je ta zemljišta držala u svom posjedu. Na to je raja zamolila izdavanje carske naredbe kojom bi se ovo spriječilo, a kadija je o svemu poslao izvještaj Porti. Naređeno je, kratko, „da se postupi po kanunu“, kao što je to u sličnim naredbama činjeno i u nizu drugih slučajeva. Sadržaj navedene naredbe je posebno zanimljiv, jer je raja po zakonu jedino mogla biti uklonjena sa svojih zemljišta ako ih je zapustila i ako ih nije obrađivala najmanje tri godine. Međutim, iz ovog se dokumenta vidi da je raja tu zemlju obrađivala i plaćala daće, što isključuje zapuštanje zemlje te se raji ne bi po zakonu mogla uzeti takva zemlja. Sudeći po ovom dokumentu, sin navedenog paše nastojao je doći do čifluka i na neki način je zloupotrijebio vezu sa svojim ocem koji je držao u zakupu dotičnu mukatu isposlovavši tapiju na protuzakonit način. BOA, A. DVNS.AHK.BN.d 1, str. 174.

mogućnost da je na nekim područjima neproizvodno stanovništvo dolazilo do čiflukâ na nasilan način, kao što su to, na koncu, učinili Sućeska i Aličić, kako se, onda, takva mogućnost, pa, makar, i u ograničenom broju slučajeva, može u potpunosti zatvoriti za susjedna područja, a da se pri tom sistematski ne istraži građa koja bi mogla sadržavati podatke o ovome.

Stoga, postavlja se pitanje: kojim putem ići kad se govori o pitanju eventualnih nasilnih aktivnosti pri stvaranju čifluka? Smatramo da je naučno opravdano primarno govoriti o pojavama i mogućnostima vezanim za nastanak čifluka, a samo na onim mjestima gdje postoje brojni i kvalitativno zadovoljavajući dokazi iz različitih perioda i s različitih prostora, može se upuštati u teze o dominaciji ovog ili onog načina. Ako je suditi prema količini primjera koje su naveli Popović i Aličić, onda se čini da su i jedan i drugi trebali donositi umjerenije i opreznije stavove s obzirom na količinu podataka kojima su raspolagali, što cijenimo prema onome koliko su toga naveli u osnovnom tekstu i fusnotama. Osim ovoga, njihovi se radovi primarno odnose na kasniji period (17.-19. st.) te treba imati u vidu to da se njihove generalne teze ne mogu apriorno primjenjivati na 16. stoljeće bez prethodne analize, što smo nastojali provesti na osnovu osmanskih popisa koji pokrivaju cijeli prostor Bosanskog sandžaka u periodu uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća.

Katastarski popisni defteri iz navedenog perioda pokazuju da su čifluci u rukama primarno neproizvodnog stanovništva postojali, ali se u njima, razumljivo, ne mogu pronaći podaci o otimanju tapija i zemlje. S druge strane, mnogo je podataka o tome da su određena zemljišta ostala pusta te da su kao čifluk data u zakup određenim primarno neproizvodnim osobama uz različite uvjete.⁶⁸ Ovdje možemo govoriti o politici osmanske vlasti koja je poticala naseljavanje i kultiviranje pustih zemljišta, a za to su, također, bili zainteresirani i spahije i zaimi. Oni su pronalazili osobe koje su bili zainteresirane za obrađivanje zemlje pod unaprijed dogovorenim uvjetima.⁶⁹ Navedena pojava

68 Navešćemo jedan podatak tog tipa koji ide u prilog tvrdnjama koje zastupamo. U opširnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1542. bio je upisan čifluk nekog Mehmeda, ćehaje Rustem-pašinog. On se sastojao od određenih mezri koje su bile puste (*hālī*), bez daća (*bi-lā rūsum*) i izvan deftera, a nalazile su se na drugoj obali Save. One su prvo bile date uz tapiju Husrev-begu, bosanskom namjesniku, koji je umro bez muških potomaka. Nakon njegove smrti, Mehmed-beg je za carsku blagajnu (*hızāne*-i *‘āmire*) platio 300 akči na ime tapijske pristojbe te su njemu bile i ubilježene. One su se nalazile u blizini neprijateljske zemlje i stoga nisu mogle u potpunosti biti obrađene (*kemāliyle zirā’at olinmaz*) te je na njih nametnut ekvivalent za desetinu (*bedel-i ‘ōsr*) od 100 akči godišnje koji su u gotovini (*ber-vech-i naqd*) plaćani povjereniku carskog hasa. BOA, TD 211, str. 135.

69 Ovdje se radilo o jednoj vrsti borbe za radnu snagu koja je trebala obrađivati čifluk, a koju su vojnici nastojali privući na neki način - nudeći im prihvatljive uvjete za naselja-

u osmanskim izvorima označava se izrazom *ihyā*, što doslovno znači oživljavanje i kultiviranje, te se još susreće i izraz *şenelme*, kao i njegov kauzativni oblik *şeneltme*, što označava naseljavanje.⁷⁰ Primarni razlog ovakvog postupanja je nastojanje predstavnika vlasti da se ponovo uspostavi proizvodnja koja bi omogućila stabilno oporezivanje, odnosno priliv novca kojim bi se mogli finansirati vojnici i državni poslovi. Brojni su pripadnici vojničke klase na ovaj način došli do čifluka, a tapije su stekli oni koji su imali potreban kapital te mogućnosti da ponovo uspostave proizvodnju. Neki čifluci koji su nastali na ovaj način su se duže vrijeme zadržali u rukama čifluk-sahibija iz reda neproizvodnog stanovništva, a postoje i slučajevi u kojima je, nakon naseljavanja i rekultiviranja, iz čifluka nastajalo selo u kojem je bio uspostavljan uobičajeni režim oporezivanja s rajinskim porezima i naturalnim daćama.⁷¹ Dotične čifluke su posjednici iz reda vojničke klase teoretski mogli sami obrađivati, ali je teško vjerovati da je to, zaista, i bilo tako; pogotovo je to daleko od realnosti u slučaju značajnijih administrativnih i vojnih funkcionera. Znamo da se obrađivanje u određenom broju slučajeva osiguravalo robovskom radnom snagom⁷² ili, pak, ustanovljavanjem nekog aranžmana s

vanje. Postojala je u vezi s tim pitanjem jedna vrsta konkurencije među čifluk-sahibijama. Posebno su spahije i begovi, pak, nastojali održati naseljenost svog timara ili zemeta. Navedena pojava primjetna je, čak, i u kasnijem periodu, pa su zabilježeni slučajevi da je raja bježala na vojničke čifluke, a napuštala mjesta na kojima je, ranije, bila spahijama ubilježena kao raja. Žalio se, tako, Porti jedan spahija iz nahije Uskopje, polovinom 18. stoljeća, govoreći da su neki pripadnici raje koji su bili ubilježeni u defteru (*defterde muḳayyed ra'iyet*), kao i njihovi sinovi, iz sela koje je bilo njegov timar, pobjegli sa svojih starih zemljišta te da su se naselili u gradove i na nekim vojničkim čiflucima (*‘askerī çiftliklerinde sākin ve mütemekkin*). Očito je da su ih na neki način pridobili posjednici tih vojničkih čifluka. Dotični spahija je pokušao da ih vrati, kako zemlja njegovog timara ne bi ostala neobrađena i nenaseljena, i kako bi on mogao i dalje ubirati poreze. Naravno, on je imao zakonski osnov da u određenom vremenskom roku prisilno vraća u defteru ubilježenu raju, dok, s druge strane, nije bilo zakonskog osnova da se čifčije koji bi napustile čifluke silom vrate na svoja staništa. BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, str. 159.

- 70 Za vojvodu Nesuha se navodi da je svoj čifluk naselio i oživio (*şeneldüp ihyasına sebeb olup*). BOA, TD 211, str. 733.
- 71 Za selo Bijoča u Sarajevskom kadiluku navodi se u opširnom defteru iz 1542. da je ranije bilo ubilježeno kao čifluk Bahadira, Toğana i Jahjaa. Ono je ranije naseljeno; postalo je selo te je tako i ubilježeno (*muḳaddimā şenelüp ḳarye olmağın ḳarye deyü ḳayd olındı*). Može se vidjeti da je ovo selo bilo registrirano kao naselje s rajinskim resmovima i naturalnim porezima. BOA, TD 211, str. 75.
- 72 Tur Ali-beg uvakufio je 1572., između ostalog, i određena zemljišta na području Zvorničkog kadiluka, a zajedno s njima je u vakufnami bio spomenut i određeni broj robova (GHB, Sidžil vakufnama 1, dok. br. 236, str. 107). Aiša Đulizarević-Simić je izbjegla u prijevodu ove vakufname iskoristiti izraz rob, mada se u dokumentu izričito navodi arapska riječ ‘abd, što, doslovno, znači - rob. Umjesto toga, ona je koristila neadekvatan izraz podanik, koji se da različito tumačiti, te koji čitaoca navodi na pogrešno razumijevanje teksta (Grupa autora, *Vakuf-name iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*,

naseljenim seljacima koji su obrađivali dotičnu zemlju, uz davanje određenog dijela od zemljišnih prinosa posjedniku čifluka.

Navedeni način nastanka čifluka formalno je bio sasvim u skladu sa zakonom, a država se nije direktno miješala u konkretan način na koji je svaki pojedini čifluk obrađivan, niti je to u zakonima precizirala.⁷³ Međutim, da li sve to znači da nasilja nije nikako bilo? Ne isključujemo tu mogućnost, ali, nažalost, zbog malog broja podataka ne može se mnogo reći o tome u navedenom periodu. Otimanje zemlje od raje je u Osmanskoj državi predstavljalo nezakonit postupak, te, ako bi se ono i desilo, tj. ako bi i došlo do prisvajanja zemlje ili izdavanja tapije pod nezakonitim uvjetima, onda je izvjesno da se to nastojalo zakamuflirati, što značajno otežava mogućnosti otkrivanja navedene pojave. Na osnovu zakonskih propisa, može se zaključiti da bi oduzimanje zemlje i prinudna „kupovina“ prava posjeda od raje bio mnogo problematičniji i kompliciraniji postupak za pripadnike vojničke klase od uzimanja u zakup pustih baština, kojih je, čini se, u 15. i 16. stoljeću bilo prilično mnogo, pogotovo u novoosvojenim i pograničnim područjima. Međutim, određene vrste nasilja, ipak, zabilježene su u pojedinim kanunnama; ne treba ih zanemariti te treba biti svjestan otvorene mogućnosti da se nešto slično moglo ponavljati i manifestirati na različite načine, ali, isto tako, treba istaći i to da je vlast zabranjivala takve pojave, kada bi imala informaciju o njima. Primjera radi, u kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1565. bilo je zabranjeno ranijim čifluk-sahibijama da pale i ruše kuće raje, kao i da im

Sarajevo: Orijentalni institut, 1985., str. 180-181). O postojanju robova na poljoprivrednim dobrima svjedoči i podatak da je Sefer, sin Hasanov - koji je bio povjerenik za odbjegle robove - na sarajevski sud priveo robinju Ajku, za koju se navodi da je pobjegla s čifluka u selu Dolac, a bila je u vlasništvu nekog Sulejmana Čelebije (GHB, Sidžil 1a, str. 104). Držimo da su navedeni primjeri dokaz da su u poljoprivredi na tlu Bosne i Hercegovine u to doba korišteni i robovi. Pored ovoga, zanimljivo je da se u defterima, ponekad, spominju i oslobođeni robovi koji su mogli obrađivati mirijsku zemlju na kojoj su se mogli voditi i kao posjednici. U timaru Hasana, sina Jusufova, nalazio se, tako, jedan čifluk na kojem se, kao jedan od posjednika (*mutaşarrıf*), spominje i oslobođeni rob (*atık*) Iskender (BOA, TD 157, str. 1032).

- 73 Doduše, postoje neke kanunname iz 16. stoljeća u kojima se za hâssa-zemlju i pustu rajinsku zemlju, čije je obrađivanje preuzeo sam spahija, propisuje davanje četvrtine, ali nemamo takve propise i za slučajeve u kojima su čifluk-sahibije posjedovale zemlju uz tapiju te na koju su dovele obrađivače sa strane (A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 2, str. 49, 157). Postoje sačuvane fetve iz kojih se vidi da je u očima pravnika bilo propisno davati svoj čifluk ili baštinu na obrađivanje drugim ljudima, ukoliko se željelo. Naime, osmanski šejhu-l-islam Kemalpaşa-zade (tj. İbn-i Kemal) napisao je u jednoj fetvi o mirijskoj zemlji: „[Njena] prodaja, poklanjanje i uvakufjavanje nisu dozvoljeni, ali je dozvoljeno davanje u zakup i pozajmljivanje“ (*Ne bey'i ve ne hibesi ve ne vakfiyyeti câ'izdir lâkin icâre ve i'âresi câ'izdir*). „Osmânlı Kânün-nâmeleri“, *Millî Tettebu'lar Mecmû'ası* [Dalje: *MTM*], I/1, ur. Meḥmed Fu'âd Köprülü-zâde [i.e. Köprülü], İstânbül: Matbâ'a'-i 'âmirî, 1331. a. h., str. 55.

oduzimaju zemlje. Ovdje se radilo o tome da su pojedine osobe koje su kao čifluk-sahibije ranije imali pravo na neke čifluke – što je bilo ubilježeno u defteru – nakon ukidanja istih, pokušavali i dalje od raje zahtijevati četvrtinu prihoda i ometati njihov posjed, što je vlast u vidu zakona zabranila.⁷⁴ Nasilje je u navedenom slučaju bilo sredstvo povezano s težnjom da se dođe do zemlje i da se ona zadrži, odnosno s pojavom koju smo u ovom radu označili kao borbu za posjedovanje zemlje.

* * *

Analiza nastanka čifluka i legalnosti prijelaza rajinske zemlje u ruke vojnika u historiografskoj literaturi je povezivana i s pitanjem mogućnosti da spahija na svom timaru ujedno uživa i čifluk: Sućeska je analizom kanuna iz 16. stoljeća u tome vidio zakonit postupak i jedan od temeljnih načina nastanka čiflukâ u Bosni, dok se tome suprostavio Aličić koji je tvrdio da timarnici nisu na svojim „vojničkim posjedima“ pravili čifluke, jer to, kako kaže, zakon nije dozvoljavao.⁷⁵

Oba navedena mišljenja potrebno je preispitati i dopuniti. Sućeskino uporište je u jednoj općoj kanunnami iz vremena sultana Sulejmana Zakonodavca u kojoj se navodi da zemlje koje su ostale puste spahija može sam uživati i obrađivati, može ih dati napoličaru, ali ih može i ponovo dati pod tapiju. Ovo su, kako se navodi, ustvari, rajinske zemlje i spahija će, ukoliko bude izvanrednih poreza (*‘avârîz*), to zajedno s rajom podnijeti. Nakon ovoga, istaknuto je da protokom vremena ove zemlje mogu ispasti iz kategorije rajinskih zemalja i priključiti se spahijinim hâssa-zemljama, odnosno onoj zemlji na timaru koju je dotični spahija mogao sam obrađivati (za razliku od zemlje koja je raji izdavana uz tapiju) ili je, pak, davao zainteresiranim osobama po određenoj pogodbi, sve dok god on obavlja svoju službu i dok je uživatelj timara.⁷⁶ Zaista, ovo formalno ostavlja mogućnost da spahija donekle pro-

74 Podaci o ovome nalaze u dijelu dotične kanunname koji nosi naslov: „Zakon o ukinutim čiflucima“ (*„Kânün-i merfû‘ şoden çiflikhâ“*). Navedeni primjer svjedoči i da je plaćanje četvrtine bilo jedan od mogućih modusa raspodjele zemljišnih prinosa između posjednikâ čiflukâ i obrađivačâ. Ne treba to, ipak, proglašavati univerzalnim pravilom pošto postoje podaci iz kojih se vidi da je pri rekonstruiranju navedenog pitanja potrebno uzeti u obzir moguće različite lokalne običaje i prakse. Međusobni odnosi čifluk-sahibijâ i obrađivačâ u navedenom periodu su, inače, manje poznati. *Kanuni i kanun-name*, str. 73, 85.

75 A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 50-52; A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 62. Filipović je nešto ranije, također, tvrdio da spahije nisu, barem u prvo vrijeme, „čiflučili“ na svojim timarima, „jer bi to predstavljalo flagrantan sukob sa ustanovom timarske organizacije“ (N. Filipović, *Odžakluk timari*“, str. 262).

76 Hamid Hadžibegić, „Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vlade“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 1949-1950,

širi svoju hâssa-zemlju, ali pitanje je koliki je bio praktični značaj navedene odredbe na prostoru Bosanskog sandžaka, odnosno koliko je moguće ubrajati ovu odredbu među značajnije faktore akumulacije čiflukâ u rukama vojnika, kao što je to činio Sućeska. Fond hâssa-zemlje na timaru bio je mnogo manji od tzv. rajinske zemlje (*re 'âyâ yerleri*) te se, tako, nije ni moglo raditi o nekoj značajnijoj količini zemlje koja bi, eventualno, bila uključena u čifluke. Osim toga, hâssa-zemlja je postepeno gubila na značaju u 16. stoljeću, pa, tako na osnovu kanunname Bosanskog sandžaka iz 1530. znamo da su neke hâssa-zemlje prestale biti hâssa, jer su pale u ruke raje i spahija, a bilo je naredeno i izdavanje opustjelih hâssa-zemalja uz tapiju zainteresiranim osobama, po principu ko da više.⁷⁷ Naravno, ovo ne znači da je hâssa-zemlja u potpunosti nestala, jer se ona pod tim nazivom spominje u defterima i nakon ovoga, ali je njen ukupni značaj, po svemu sudeći, bio manji nego ranije.⁷⁸ Osim vinograda, livada, njiva, mlinova i voćnjaka koji su izričito bili označeni kao hâssa, spahije i zaimi su mogli na svom timaru ili zemaetu imati i posjed koji je bio definiran kao čifluk, a da nije posebno spominjano da je on bio hâssa. Navedena vrsta čifluka, između ostalog, zabilježena je i u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1542., ali je, isto tako, bilo evidentno da su oni donosili mali prihod u odnosu na ukupnu količinu prihoda od kojih se dirlik sastojao.⁷⁹ Bez obzira na samu nominaciju, oni su imali istu suštinu kao i zemlja

IV-V, Sarajevo, 1950., str. 318-319 [H. Hadžibegić, „Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca“].

- 77 Prema podacima iz navedenog kanuna, propali su i opustjeli (*helâk ve harâb*) neke njive, livade, vinogradi, voćke i mlinovi koji su bili upisani kao hâssa. Navodi se da su došli u takvo stanje, jer nisu imali određene držaoce/posjednike (*mutaşarrıf*). *Kanuni i kanun-name*, str. 44-45.
- 78 Na primjer, u sljedećem defteru Bosanskog sandžaka iz 1542. i dalje se spominju u zeametu nekog Nesuha hâssa-vinogradi, njive i trešnje, a takvih podataka ima i u defterima iz narednog perioda (BOA, TD 211, str. 727).
- 79 Zeamet Ferhad, sina Iskender-ćehaje, 1542. je iznosio 23.199 akči. Na ovom zeametu nalazio se i čifluk Ferhada, sina Iskender-ćehaje, što je očito ista osoba. Međutim, većina zemlje na ovom zeametu nije bila u direktnom posjedu spomenutog Ferhada kao njegov čifluk. Može se to zaključiti po broju čifluka i baština, a, također, i po prihodu. Naime, prihod navedenog Ferhadovog čifluka iznosio je, prema defteru, samo 160 akči i činio je prema defterskoj procjeni samo mali procenat prihoda zeameta. Pored ovoga, na istom se zemaetu nalazio i čifluk Ferhad-čelebije, sina Skender-subaše, s prihodom od 250 akči, što je, bez obzira na nešto različite titule, ista osoba kao i ranije spomenuti Ferhad (BOA, TD 211, str 715-726). Slično ovome, Derviš Mehmed, sin Sinan-bega, imao je dva čifluka u svom zemaetu za koja nije bilo navedeno da su hâssa, dok su neovisno od ovih čiflukâ bili navedeni njegovi hâssa-vinogradi, hâssa-livade i hâssa-njive (BOA, TD 211, str. 766). Osim ovoga, treba istaći i da je u okviru jednog sela znalo biti vrlo malo hâssa-zemlje. Naime, u opširnom popisu Bosanskog sandžaku s kraja vladavine Sulejmena Kanunija bilo je ubilježeno selo Bohorina. U njemu je registrirano 40 muslimana s baštinama i

za koju se izričito kaže da je hâssa.⁸⁰ Zbog malog fonda navedene zemlje, držimo Sućeskinu mišljenje pre naglašavanjem formalnih mogućnosti koje su određeni zakonski propisi omogućavali. Međutim, navedena kanunnama, kao i citirani podaci iz katastarskih popisnih deftera ukazuju na mogućnost pripajanja određenih rajinskih posjeda hâssa-zemlji, pretvaranje određene hâssa-zemlje u čifluke, kao i to da je spahijama i zaimima bilo dozvoljeno da posjeduju određene čifluke na svom timaru, pa, makar, i manje po iznosu u odnosu na ukupni prihod timara. Međutim, osim navedenih dirlika u kojima su posjednici dirlika imali i svoje čifluke - koji su, doduše, činili manji dio ukupne vrijednosti dirlika - postoje i rjeđi i specifični primjeri u kojima je cijeli timar bio identičan sa zemljišnim posjedom - baštinom držaoca istog timara, kao što je to bio slučaj s timarima i baštinama pojedinih vlaških knezova na području Hercegovačkog sandžaka.⁸¹

Može se zaključiti da je generalna intencija osmanskih vlasti bila da spahija istovremeno ne drži i čifluke na svom timaru, kako isti ne bi stekao pretjeranu kontrolu nad zemljom, ali i da je u određenim okolnostima dozvoljavala da posjednik zemaeta ili timara jedan dio zemlje na svom dirliku drži u vidu čifluka, što je, po svoj prilici, značilo i da ga sam obrađuje ili daje nekom drugom na obrađivanje pod određenim uvjetima. Nekada se takvi čifluci zovu hâssa-čiflucima, a ponekad to, pak, nije slučaj, ali bez obzira na tu formalnu stranu i sami naziv, njihov smisao se i dalje nije promijenio, odnosno radilo se o zemlji čiji je posjed, u teoriji, mogao direktno biti obrađivan od strane spahije, ili koji je on davao u zakup prema nekoj vrsti pogodbe. Bilo kako bilo, jasno je da se radilo o neznatnoj količini zemlje na timaru, a, čak, ni

30 neoženjenih osoba, a kao hâssa-zemlja bila su ubilježena samo 2 dunuma koji su se nalazili u ruci Džafer-bega, sina Murat-begova (BOA, TD 379, str. 112).

80 U ranije citiranom odlomku iz kanunname Sulejmana Kanunija stoji da samim tim što puste rajinske zemlje uživa i obrađuje sam spahija, one neće postati hâssa. Međutim, ako ostanu dugo vremena u ruci spahije i ako se u sljedećem defteru bude navelo da su u ruci spahije, te budu, tako, ispali iz rajinskih zemalja, onda će se, s obzirom na ovo, smatrati kao hâssa (H. Hadžibegić, „Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca“, str. 318-319). Znači, ovakve zemlje će se tretirati kao što se tretira hâssa-zemlja.

81 Primjeri za ovo mogu se pronaći u jednom sumarnom popisu (*defter-i icmâl*) u kojem su 1533. bili prikazni hasovi, zeameti i timari u Hercegovačkom sandžaku čiji su se prihodi dolazili od vlašskog i vojničkog stanovništva (*Defter-i icmâl-i haşhâ-i pâdişâh-ı âlempenâh ve hâşhâ-i mîr-i livâ ve tîmârhâ ve zu'amâ ve sipâhiyân ve mustahfizân-ı kıla' ve gayrihi der livâ-i Hersek 'an maḥşûl-ı eflâkân ve voynugân-ı livâ-i mezbûre*). U nahiji Trebinje nalazio se timar kneza Radivoja, sina Vukosava, vojvode spomenute nahije. Navedeni timar sastojao se od baštine Vukosava koja je sada bila u posjedu spomenutog Radivoja, što je, očito, ista osoba kao i posjednik timara. Osim ove baštine, među prihode navedenog kneza ubrajali su se i prihod od tzv. rataja (*ratây*), kako su među vlasima nazivane osobe koje su bile poljoprivredni radnici na dotičnoj baštini. BOA, TD 174, str. 170.

svaki dirlik nema zabilježeno postojanje ovakvih čifluka. Na koncu, treba reći da „crno-bijela“ i jednostrana određenja ovog pitanja treba izbjegavati, a dobro bi bilo uzimati u obzir različite varijacije koje su se, eventualno, mogle pojaviti u osmanskim agrarnim odnosima i timarskom sistemu.

* * *

Dalje izlaganje o načinu nastanka čifluka i uključivanju primarno neproizvodnih slojeva u posjedovanje zemljišta, radi zaokruživanja cjeline, podrazumijeva i osvrt na mogućnost da se posjednici na parcelama mirijske zemlje promijene zalaganjem posjeda nad zemljištem za dug, kao i kupoprodajom između zainteresiranih strana, uz saglasnost gospodara zemlje.

Zalaganje zemljišta (tj. prava na posjedovanje zemljišta) za dug u historiografiji je nešto više istraženo i dokumentirano kao povijesna pojava u sandžacima na tlu Anadolije, pa i u pojedinim dijelovima Rumelije,⁸² dok u historiji Bosanskog sandžaka (i njemu susjednim oblastima s kojima je on od 1580. tvorio Bosanski ejalet) to predstavlja slabije istraženu temu. Sućeska je, na primjer, ukratko, iznio svoje mišljenje o tome problemu zasnivajući ga na podacima kanunname Zvorničkog sandžaka iz 1548. Odlomak koji se u navedenom zakonu odnosi na zalaganje zemlje je sljedeći: „Ako raja usljed nužde dade drugom putem zaloga jedan dio zemalja i od njega primi nešto novaca, neka se poslije, kad mu rajetin vrati njegov novac, ne dozvoli onome kod koga je ona založena da izaziva spor, nego neka se starom posjedniku preda njegova zemlja.“ Sućeska je donio dva zaključka na osnovu ovoga: prvi je da će, ako se novac ne vrati, biti izazvan spor te je moglo doći do naplaćivanja iz založenog posjeda i njegovog prijenosa na povjerioca⁸³; drugi je da

82 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: "Celalî İsyanları"*, Ankara: Bilgi Yayinevi, 1963., str. 61-69; Suraiyya Faroqhi, „Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century“, II, *Turcica*, XI, Louvain-Paris-Strasbourg: Association pour le Développement des Études Turques, 1979., str. 139-140; Suraiyya Faroqhi, „Town Officials, *Timar*-Holders and Taxation: The Late Sixteenth-century Crisis as Seen from Çorum“, *Turcica*, XVIII, Paris: Peeters, 1986., str. 67-68 [Dalje: S. Faroqhi, „Town Officials, *Timar*-Holders and Taxation“]; A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 39-40; Yücel Özkaya, „XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmlere göre Türkiye'nin İç Durumu“, *Belleten*, XXXVIII/151, str. 445-491, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974., str. 446-447; B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, str. 138-140; H. İnalçık, „Adâletnâmeler“, str. 85-86; H. İnalçık, „The Emergence of Big Farms“, str. 111-112.

83 Sućeskinе zaključke potrebno je dopuniti, jer bi se, u suprotnom, mogao steći pogrešan dojam da je – ako se ne vrati dug – naplaćivanje potraživanja od založene mirijske zemlje za državu bilo prihvatljivo. Međutim, zalaganje mirijske zemlje je za centralnu vlast nelegalna stvar, bio dug vraćen ili ne. Ako se desi da neko ne vrati dug, spor se može podići oko naplaćivanja dugovanja – jer je pozajmljivanje novca legalna stvar – ali se ne može, po zakonu, vršiti naplata potraživanja iz zaloga koji predstavlja mirijsku zemlju i bilo

je, vjerovatno, bila „vrlo raširena“ pojava da se zemlja ne vrati, čak, i ako se dug vrati, a raširenost toga obrazlaže tim što se takvo što, uopće, spominje u zakonu.⁸⁴ Osim njega, Aličić je, također, ukratko, rekao da je bilo slučajeva da je neko izgubio tapiju i postao čifčija tako što je zalagao tapiju za dug i kad ne bi mogao vratiti dug, davao je tapiju. S pravom je naveo da je to bilo zakonom zabranjeno, ali je, nakon toga, iznio i pretjeran i neutemeljen stav da je, također, bilo zabranjeno zalagati i nepokretnu imovinu, kuće i gospodarske zgrade, čime je, ustvari, negirao važeći šerijatskopравни propis da se imovina koja je podložna prodaji može i zalagati.⁸⁵

Budući da su navedeni podaci oskudni, potrebno ih je dopuniti i djelimično korigirati. Pri tome, nastojaćemo se osvrnuti na tumačenja istaknutih osmanskih pravnika, naredbe i zakone centralne vlasti te stanje koje je vladalo na terenu, što su ključni elementi u analizi navedenog pitanja. Šejhu-l-islam Ebussuud-efendija smatrao je da je zalaganje mirijske zemlje za dug bilo nezakonito. Na pitanje da li je dozvoljeno raji koja zemlju drži u svom posjedu (*taşarruf*) istu prodavati, davati u zalog, ostavljati u miraz, kao i da li je za nju dozvoljeno postojanje prava prvokupa, on je u svojoj fetvi odgovorio: „Nipošto nije dozvoljeno.“⁸⁶ Stav pravnog autoriteta kao što je on proizlazio

kakvi aranžmani tog tipa, pod uvjetom da se za njih sazna, bili bi proglašeni ništavnim. Ako se, pak, naplata od zaloga na mirijsku zemlju desi – što je moguća stvar – onda to može biti činjenično stanje i stvar odnosa na terenu, ali, iz pozicije centralne vlasti, to je samo još jedna vrsta uzurpacije, protiv kojih se ona redovno borila.

84 A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 47.; *Kanuni i kanun-name*, str. 120.

85 A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 68. Pitanju zaloga, kao jednom od značajnih šerijatskopравnih pitanja, bio je posvećen niz članova u zborniku poznatom kao „Medželle“ - kodeksu osmanskih pravnih propisa iz druge polovine 19. stoljeća koji je svoje utemeljenje imao u višestoljetnim pravnim tradicijama islamskog svijeta. U čl. 709. navodi se da je uslov za zalaganje da se radi o stvari koja je „dobra“ za prodaju, to jest koja se može prodati (*Merhūnuñ satılmağa şālih bir şey’ olması şartdır*). Znači, ako nekretnine spadaju u privatno vlasništvo koje se može prodavati, onda se takve nekretnine mogu i založiti. Štaviše, u čl. 711 se izričito spominje da se zemljište može davati u zalog. *Meccelle’-i Ahkām-ı ‘Adliyye*, İstānbul: Matbā’a’-i ‘Osmāniyye, 1300 [Dalje: *Meccelle’-i Ahkām-ı ‘Adliyye*]; *Medželle i Ahkjami Šeriye (Otomanski građanski zakon)*, Sarajevo: Naklada Danijela A. Kajona, 1906., [Dalje: *Medželle i Ahkjami Šeriye*]. U sidžilu sarajevskog šerijatskog suda 1557. je bilo zabilježeno da je osoba po imenu Muslim dala svoju privatnu kuću kao zalog za pozajmljeni novac (*mülk evin sekiz biñ dort yüz akçeye bana hāl-i hayātunda iken rehn eyledi*). GHB, Sidžil 1a, str. 60).

86 „Su’al: Arz-ı mîrî, arz-ı öşrî midir, yoksa harâcî midir. Ve taşarruf eden re’âyânın bey’ eylemeleri ve rehîn komalari ve mîrâs değmesi ve şüf’a cârî olmasî şer’an câiz midir? Cevap: Aslâ câiz olmaz...“. M. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstānbul: Enderun Kitabevi, 1983., str. 167 [Dalje: E. Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları]. Na drugačijim primjerima je C. Imber dokazao da Ebussuud nije smatrao zalog s mirijskom zemljom dozvoljenim. C. Imber, *Ebu’s-Su’ud*, str. 131-132.

je iz toga što je nastojao dati tumačenje mirijske zemlje koje bi bilo u skladu sa Šerijatom, ali i koje će istovremeno osnažiti sultanovo pravo nad mirijskom zemljom te koje će utjecati na sprečavanje radnji koje su eventualno mogle naštetiti tome, a zalaganje državne zemlje, po njemu, spadalo je u takve činove.

Bez obzira na autoritet Ebussuuda, zalaganje mirijske zemlje na terenu se, i dalje, dešavalo na različitim stranama, što je s vremena na vrijeme zahtijevalo intervenciju organa vlasti, o čemu postoje sačuvani podaci i na području Bosanskog sandžaka. Navedeno se, između ostalog, može zaključiti i iz jedne carske zapovijesti koja je 1563. bila upućena tadašnjem popisivaču Bosanskog sandžaka - Bešaretu, sinu Abdusselamovom. U njoj se navodi da je popisivač izvijestio kako neke osobe iz nužde daju u zalog svoje zemlje drugim osobama, uz neku svotu novaca, kao i da, nakon što posjednici zemlje vrate dug i požele nazad preuzeti svoje zemlje, neka lica koja su dala novac u zajam, ne vraćaju zemlje njihovim posjednicima i spore se s njima. Na upit popisivača, koji je i izvijestio o navedenoj situaciji, bilo je naredeno sljedeće: ako posjednik - vrativši pozajmljeni novac - zatraži svoju zemlju nazad, neka se dotična zemlja vrati njenom posjedniku te neka se ne dozvoli sporenje oko toga, odnosno htjelo se reći - neka oni koji su bili zajmodavci ne otežu s vraćanjem zemlje.⁸⁷ Na prvi se pogled, već, vidi da je navedena naredba bila istovjetna s ranije spomenutim propisom koji je zabilježen u kanunnami Zvorničkog sandžaka iz 1548., s tim što ovdje imamo i dodatnu informaciju - da je popisivač izvijestio o postojanju navedene pojave. Stoga, mi se možemo složiti donekle sa Sućeskinom konstatacijom da je bila, vjerovatno, raširena pojava (ne i „vrlo raširena“, kako kaže Sućeska) da zajmodavci nisu vraćali zemlju, čak i kad bi im dug bio vraćen. Međutim, za razliku od njega, smatramo da je potrebno dodati i šta mislimo pod raširenošću. Naime, to shvatamo tako da je bila raširena toliko da ima dovoljno slučajeva da se privuče pažnja državnih vlasti i izda carska naredba o tome. Ne može se na osnovu toga znati - čak ni približno - koliki se broj takvih slučajeva, zaista, mogao dešavati, a pogotovo se na osnovu jedne naredbe i jednog zakona pod raširenošću ne bi smjelo misliti da ona spada među glavne načine stvaranja čiflukâ. Za takvu tezu, sam zakon ne bi mogao biti temeljni izvor i ova bi se pojava morala susretati na terenu u vidu konkretnih slučajeva mnogo, mnogo češće nego što je to zabilježeno u sačuvanim primarnim izvorima. Smatramo da je i ovakav državni stav koji je zabranjivao dotičnu pojavu bio, ujedno, i bitan ograničavajući faktor koji je utjecao na to da se ne dostigne veći stepen njene raširenosti, mada je izvjesno da ponavljanje takvih slučajeva znači da

87 Nedim Filipović, „Carska zapovijest Bešaretu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija: 1949-50, IV-V, Sarajevo, 1959., str. 291 [Dalje: N. Filipović, „Carska zapovijest Bešaretu“].

se ona, ipak, nije mogla u potpunosti iskorijeniti, bez obzira na silne državne napore da se to učini. Štaviše, optužbe za uzurpacije i sudski sporovi vezani za založne pogodbe registrirani su u Bosanskom sandžaku u sudskim spisima iz 16. stoljeća⁸⁸, dok se na području Bosanskog ejaleta ista problematika može susresti čak i u 18. stoljeću. Naime, iz tog vremena potječu pojedine carske naredbe u kojima je, uz opisavanje konkretnih sporova između suprotstavljenih strana, bio naveden i opći stav centralne vlasti da je „zalaganje mirijske zemlje suprotno zakonu“, što znači da se pravni tretman ovog pitanja, u osnovi, nije promijenio od Ebuussudovog vremena.⁸⁹

Daljom analizom navedenog pitanja došli smo do zaključka da je kao oblik pozajmljivanja novca uz zalaganje mirijske zemlje, na terenu bila korištena i posebna šerijatskoppravna ustanova koja je poznata pod imenom *bey' bi'l-vefā*, što kao pravni *terminus tehnicus* označava prodaju (*bey'*) uz opciju da se predmet prodaje u određenom roku i prema utvrđenoj cijeni otkupi nazad. Dotični aranžman se, osim kao prodajni ugovor - kako se izričito naziva - od strane pravnika tumači i kao vrsta založne pogodbe (*rehn*), jer kupac do isteka određenog roka nije mogao kupljeno dobro ili stvar prodavati trećim licima, pošto se nije radilo o tzv. konačnoj prodaji koja se „ne da pobijati“ (*bey'-i bāt*), već o privremenom aranžmanu.⁹⁰ Dokaz o postojanju ovakvih pogodbi na području Bosanskog sandžaka pronašli smo u jednom dokumentu iz 1566. koji je registriran u protokolu (*sidžil*) sarajevskog šerijatskog suda. Naime, određeni je Malkoč, sin Ferhatov, ugovorom *bey' bi'l-vefā* prodao svoj posjed koji se sastojao od nekoliko baština u selu Donja Ravan nekom

88 Nekada je teško odrediti koja je strana bila u pravu kada se radilo o ovakvim sporovima. Dok su jedni tvrdili da je bilo riječ o zalogu, drugi su to osporavali. Memi, sin Husejina, žalio se 1557. na Jusufa, sina Džaferova, da ga ometa u posjedu dijela jedne baštine koju je držao još njegov otac, koji je ranije umro, dok je on bio maloljetnik. Optuženi je rekao da pravo posjeda na dotičnoj zemlji pripada njemu. Tvrdio je da su mu umrli Husejin i njegov brat Hasan bili dužni 600 akči, kao i da su Hasan i Memi založili (*rehn*) dotičnu zemlju za ovaj dug. Memi je porekao (*inkār*) da je postojao takav zalog. Ovdje sud nije donio bilo kakvu presudu, nego su samo bile evidentirane izjave strana koje se spore, kao što je to, uostalom, bilo učinjeno i za različite sporove u dotičnom sudskom protokolu. GHB, Sidžil 1a, str. 271.

89 Na molbu Omera iz sela Paprat (Poprati?), u Stolačkom kadiluku, bila je polovinom 18. stoljeća izdata jedna carska naredba u kojoj se spominje protupravno prisvajanje zemlje, kao i založna pogodba. Spomenuti Omer je pozajmio 200 groša od nekog Alije te mu je dao u zalog dio zemlje koju je posjedovao (*tašarruf*). Međutim, davanje u zalog mirijske zemlje je suprotno zakonu (*erz-i mürnüñ rehniyyeti hilāf-i kânün olmağla*). Nakon što je on vratio novac spomenutom Alija i zatražio svoju zemlju nazad, ovaj mu je rekao: „prodao si mi“ (*bana bey' eyedün*), te je odbio da mu vrati zemlju. Naređeno je da se slučaj ispita i da se postupi po zakonu. Zanimljivo je da je zalagodavac pristao na radnju za koju je poznato da je nelegalna, moguće iz nužde, a tek kada mu zalogoprimac nije vratio zemlju, diže se tužba. BOA, A.DVNS. AHK.BN.d 1, str. 239.

90 *Medzelle i Ahkjami Šeriye*, čl. 118; *Meccelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, čl. 118

Gaziji, sinu Turhanovu, za sumu od 2500 akči, uz znanje spahije Pervana, kao i uz uvjet da rok za mogućnost ponovnog otkupa ove zemlje bude šest mjeseci.⁹¹ Očito je da se radilo o mirijskoj zemlji, jer je za cijeli aranžman tražena i dobijena saglasnost nadležnog spahije. Zanimljivo je da Suraiyya Faroqhi spominje ugovore ovog tipa i na području Anadolije, ali ona navodi da su tamo postojali čak i slučajevi koji su rađeni bez saglasnosti spahije, što ih čini još problematičnijim i sličnim zalaganju privatnih nekretnina.⁹² Nije u potpunosti jasno zašto se u konkretnom slučaju opredijelilo za sudsko registriranje pozajmljivanja novca baš u vidu navedenog ugovora, ali je evidentno da je takvo što postojalo. Ebussudove su fetve bile usmjerene i protiv korištenja termina prodaja kada je u pitanju mirijska zemlja, ali su, očito, neke lokalne kadije držale da se može koristiti termin prodaja misleći pod tim, po svoj prilici, da se prodaje pravo stalnosti i pravo posjeda, ali ne i sama supstancija državne zemlje. Nemamo podataka o tome da li je ovaj dug bio vraćen, zatim - ne znamo ni šta je, u konačnici, bilo s dotičnom zemljom, niti koji je bio socijalni položaj navedenih ljudi. Bez obzira na ovo, smatramo da su navedeni podaci dovoljni za otvaranje realne mogućnosti da je, na opisani način, jedan dio zemlje iz posjeda založnih dužnika mogao faktički preći u posjed vjerovnika, pri čemu je izvjesno da su, u najmanju ruku, neki vjerovnici mogli biti primarno nepoljoprivredno stanovništvo koje je imalo kapital.⁹³ Na prvom mjestu, u ovom ugovoru vidimo potencijalni način da dio državne zemlje pređe u ruke vjerovnika, a da to sud prihvati, te ako se to i desi, ne možemo samo na osnovu ovoga biti sigurni da li je raniji dužnik ostajao na navedenoj zemlji kao obrađivač ili ne. Držimo da tu i nije moglo biti nekog pravila te da je to spadalo u pitanja koja su zavisila od slobodnog dogovora među zainteresiranim stranama. Na koncu, treba reći da dosada nismo u katastarskim popisnim defterima pronašli nijedan podatak da je neki posjed koji se službeno definira kao čifluk nastao na ovaj način, ali na koncu, čini se da takva vrsta podatka i nije primarno interesirala popisivače niti je, doduše, bilo očekivati da se pravno neprihvatljiv postupak ističe u ovoj vrsti administrativne građe koju su sačinjavali popisivači imenovani od strane centralne vlasti.

91 GHB, Sidžil 2, str. 22.

92 S. Faroqhi, „Town Officials, *Timar*-Holders and Taxation“, str. 67-68.

93 Dugovi su, inače, znali dovoditi do prodaje prava na mirijsku zemlju usljed nužde. Naime, znamo da je takvo što bio slučaj kod dugova kod kojih se ne spominje zalog, pa se slična stvar ne čini nemogućom ni kod založnih pogodbi. U jednom sidžilu sarajevskog šerijatskog suda iz druge polovine 16. stoljeća spominje se slučaj u kojem je neki Hasan, sin Burraka, morao prodati (*bey'*) određenu zemlju u selu Zabrđe nekom Saferu, sinu Hamzinom, a sve zbog duga (*deyn*) Gazi Husrev-begovom vakufu. Safer je bio zainteresirana strana, a ne osoba u službi vakufa. Mutevelija dotičnog vakufa u to doba bio je neki Bešaret. Navedena prodaja bila je prihvaćena od strane nadležnog spahije, odnosno od strane njegovog opunomoćenika, te je to i evidentirano na sudu. GHB, Sidžil 2, str. 41.

Obrađivanje založnih pogodbi pod imenom *bey' bi'l-vefā* otvara i općenito pitanje kupoprodaje u režimu funkcioniranja mirijske zemlje i timarskog sistema, kao i problem njene uloge u prijelazu rajinske zemlje u posjed neproizvodnog stanovništva na području Bosanskog sandžaka. Stavovi prema ovome u historiografiji su bili različiti. Autori koji su se prvenstveno oslanjali na srpske narativne tradicije i različite novinske članke iz 19. stoljeća pod tzv. čiflučenjem ili počiflučavanjem pretežno su forsirali prinudnu kupoproduju, otimanje zemlje i nezakonito stjecanje tapije kao glavne načine formiranja čifluka u rukama vojnika i drugih primarno nepoljoprivrednih slojeva, mada ima i stavova da je kupovina mogla biti obavljena i na zakonit način, s tim da se radilo o neznatnoj naknadi.⁹⁴ S druge strane, neki autori koji su više koristili osmanske izvore, uz prethodno spomenute narative, također su se fokusirali na kupoproduju i mobilnost prava posjedovanja čifluka i baština, dok su drugi, pak, posvećivali više pažnje ostalim načinima nastanka i akumulacije čifluka, uz ostavljanje mogućnosti kupoprodajnih odnosa kao opcije.⁹⁵

94 V. Stefanović, *Srpski rječnik*, str. 903; V. Karadžić, „Geografičesko-Statističesko opisanije Srbije“, str. 80-81; *Memoari prote Matije Nenadovića*, str. 18-19. Popović je smatrao da se čiflučilo ili primoravanjem da se zemlja preda, ili uz neznatnu naknadu ili nezakonitim nabavljanjem zemljišne tapije (V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, str. 24-25). Ninčić je smatrao da su velika imanja mogla nastati zakonitom kupovinom težačke zemlje, ali i korištenjem različitih nezakonitih sredstava, uključujući i primoravanje na prodaju (M. Ninčić, *Istorija agrarno-pravnih odnosa*, str. 102-116).

95 Skariću su kupoprodajni odnosi predstavljali kamen temeljac za objašnjavanje postanka čifluka i čiflučkog sistema, a uzimao je o obzir i primoravanje na prodaju oslanjajući se na Karadžića. Na osnovu jedne fetve Kemalpašazadea zaključio je da je od prve polovine 16. stoljeća „težakov hakki karar“ (pravo stalnosti na zemlji) mogao biti predmet prodaje te u tome vidi zametke „docnijeg čiflučkog sistema“. Konkretno primjere prodaje prava posjeda pronašao je u protokolima sarajevskog suda iz 50-ih i 60-ih godina 16. stoljeća te je pretpostavio da je navedena pojava sve više ulazila u običaj na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće. Navedenu pretpostavku podržavali su Filipović, Sućeska i Aličić mnogo odlučnije nego što je to činio sam Skarić (V. Skarić, „Iz prošlosti Bosne i Hercegovine“, str. 28; V. Skarić, „Postanak i razvitak kmetstva“, str. 92-94). Filipović je smatrao je da su ispravni i Skarićevi zaključci o vremenu u kojem treba tražiti „početak čiflučenja“ (N. Filipović, „Odžakluk timari“, str. 255). Sućeska je priznavao povećan promet rajinskom zemljom tokom 16. stoljeća, ali je istakao da se to ne može dovoditi u užu vezu s „procesom čiflučenja“, „izuzev samo utoliko ukoliko je mogućnost prometa tim dobrima predstavljala pravni osnov mijenjanja njihovih posjednika“, pod čim je podrazumijevao da bi to jedino moglo važiti ako se utvrdi da je zemlja iz ruku raje prešla u ruke neproizvodnih slojeva stanovništva. Držao je da su tzv. „feudalni slojevi“ na prijelazu uz 16. u 17. stoljeće počeli „življe“ učestvovati u prometu seoskim dobrima, što je bio rezultat Skarićevog utjecaja. Bez obzira na ovo, kupoprodaja za njega nije predstavljala temeljni način nastanka čiflukâ u Bosni. Štaviše, mnogo veći značaj dao je priključivanju pustih rajinskih zemalja spahijinoj hâssa-zemlji. Osim ovoga, priznavao je i nasilje pri nastanku čifluka u pojedinim područjima (A. Sućeska, „O nastanku čifluka“, str. 37, 42-56; A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 99-100). Aličić je posebno naglašavao stvaranje

Da bi došli do odgovora na pitanje pravnog tretmana kupoprodaje i učešće vojnika u njoj analizirali smo podatke iz katastarskih popisnih deftera i ostalih osmanskih izvora. Došli smo do zaključka da se na području Bosanskog sandžaka promet (kupoprodajne transakcije) s parcelama mirijske zemlje pojavljuje još u drugoj polovini 15. stoljeća. Navedenu tvrdnju dokazuju, između ostalog, i zabilješke u katastarskim popisnim defterima Bosanskog sandžaka iz 80-ih godina 15. stoljeća u kojima su spominje da su određene osobe „običajnom kupovinom“ (*şirā'-i 'örf ile*) kupovale čifluke i njive, pod čim se podrazumijevalo da je navedena prodaja bila izvršena u skladu s običajnim pravom i potvrđenom državnim praksom. Pri tome, kupci su preuzimali na sebe obavezu plaćanja desetine gospodaru zemlje, odnosno timarniku. Osim ovoga, mogu se susresti i slučajevi u kojima je za neku njivu bilo naglašeno da je kupljena prema Šerijatu, to jest željelo se istaći da su bili uzeti u obzir propisi koji su bili zabilježeni u šerijatskopравnim knjigama. Ne može se mnogo toga reći o identitetu niza osoba koje su učestovale u takvim transakcijama, ali su uz imena drugih bile upisane zabilješke iz kojih se vidi da se radilo o pripadnicima vojničke klase, što dodatno potvrđuje teze o zainteresiranosti ove skupine za posjedovanje zemljišta.⁹⁶

Osmanski pravni autoriteti 16. stoljeća osvrnuli su se na postojeću praksu vezanu za promet prava posjeda nad parcelama mirijske zemlje te su to pitanje tumačili i sagledavali koristeći naslijeđenu šerijatskopравnu terminologiju, kao što su to činili i s drugim pitanjima vezanim za mirijsku zemlju.

čifluka na pustoj zemlji navodeći da je za nju bila osiguravana tapija te da su, nakon toga, dovođene čifčije kao novonaseljeno stanovništvo. Nije mnogo prostora posvećivao kupoprodaji. Ukratko je istakao da se tapija uzurpacijom mogla izgubiti, kao i da su „baština i čift bili mobilni“, odnosno da je obrađivač tapiju mogao prodati. Smatrao je da je „upravo tu stvaran prostor da se između države i stvarnog obrađivača ili nominalnog nosioca tapije ubaci treće lice“. Međutim, te su konstatacije prilično općenite te on nije detaljnije razrađivao značaj mogućnosti da raja pravo posjeda prodaje pripadnicima vojničke klase (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 46, 48, 62). Potrebno je istaći da su baština i čifluk bili nazivi za zemljišne površine, a zemlja je - očito je - statična, a ne mobilna. Naravno, zna to i Aličić, ali se ovdje jednostavno desio „nesretan“ izbor riječi za ono što je autor htio reći, a mnogi to po inerciji ponavljaju. Možda bi bolje bilo govoriti da je pravo posjeda bilo - uvjetno rečeno - mobilno, jer je ono prelazilo iz ruke u ruku, dok su baštine i čifluci ostajali „na svom mjestu“.

- 96 U timaru Širmeda, dizdara tvrđave Kreševo, 1489. nalazio se jedan čifluk za koji je bilo zabilježeno da ga je ranije kupio „običajnom kupovinom“ (*şirā-i 'örfle alduđı çiftligi*) dizdar Hajrudin te da se timarniku trebala davati desetina (BOA, TD 24, str. 833). Mahmed Čelebi je tri njive, kao i jednu baštinu, uzeo uz tapiju od nadležnog timarnika, a osim toga je posjedovao (*taşarrufundadır*) i neke njive koje je kupio (*satun alduđı*) od nekih „nevjernika“. Prihod od ovoga je pripadao timaru Sinan-bega (BOA, TD 24, str. 680). U istom defteru se spominje je jedna njiva koju neki Alija kupio po Šerijatu (*şer'le şatun alduđı N...[?] nam tarla*) od dvojice „nevjernika“. Prema običaju (*'adet üzere*), desetina je pripadala timarniku. BOA, TD 24, str. 887.

Očita je bila tendencija da se važna pravna pitanja usklade sa Šerijatom. Šejhu-l-islam Kemalpašazade (umro 1534.) izdao je fetvu u kojoj je istakao da se na mirijskoj zemlji - a upravo je ta kategorija činila ogromnu većinu obradivog zemljišta u Bosni, kao i, općenito, na jugoistoku Evrope - „raji i stanovnicima prodaje pravo posjeda“ (*re'āya ve sükkānina tašarrufin šatup*), s tim da plaćaju običajne daće i šerijatske poreze, kao i uz uvjet da ni timarnici, ni posjednici zemlje nemaju vlasništvo nad samom supstancijom (*'ašl*) zemlje, niti vrhovno, vlasničko pravo raspolaganja njom (*raķaba*). Zbog toga što navedeni posjednici nisu bili vlasnici zemlje, dalje se navodi da „prodaja, poklon i uvakufljenje nisu bili dozvoljeni“, ali, davanje u zakup i pozajmljivanje jesu, dok su „prema kanunu, prodaja i nasljeđivanje od strane muških potomaka bili dozvoljeni“.⁹⁷ Znači, prodaja same supstancije zemlje je zabranjena, dok je, pak, prodaja prava posjeda, koje nosi sa sobom i određene zakonske obaveze, bila zakonski dozvoljena. Dalje je ovu problematiku pravno razmatrao Ebussuud-efendija, s tim da je on napravio određene modifikacije u odnosu na Kemalpašazadea. Naime, govoreći o mirijskoj zemlji, on ne navodi da je pravo posjeda bilo prodavano raji, već preferira koristiti termin „prepuštanje/ustupanje“ (*tefvīz*) za opisivanje navedenog pravnog čina te to drugdje i dodatno pojašnjava navodeći da im je zemlja bila data „na način zakupa“ (*icāre tarīķ ile*), dok drugdje govori i o „pozajmljivanju“ (*'āriyyet tarīķ ile*). Oni je dalje – kako kaže - nisu mogli prodavati i predavati u vlasništvo (*bey' ve temlīk*) drugim osobama, budući da ni sami nisu bili zemljovlasnici te su se njihova prava razlikovala od pravâ onih koji su zemlju držali kao svoje privatno vlasništvo.⁹⁸ Međutim, ako neko od druge osobe kupi (*alup*) pravo stalnosti i bude mu ustupljeno pravo posjeda te, ako to dozvoli spahija, onda se smatra dozvoljenim, ali, ako, pak, to spahija ne učini, onda ne vrijede dokumenti koje kadije izdaju o prodaji takve zemlje.⁹⁹ Na drugom mjestu je rekao da je svaka transakcija koja se odigra bez znanja spahije ništavna, ali „nije suprotno Šerijatu“ ako neko prepusti pravo posjeda za određenu sumu novca te ako spahija takvoj osobi kasnije izda tapiju.¹⁰⁰ Na ovaj način, Ebussud-efendija je smatrao dozvoljenom od ranije postojeću mobilnost prava posjeda, s tim da je, koristeći šerijatskopravnu terminologiju, istakao u prvi plan izraze „prepuštanje“ i „ustupanje“, umjesto izraza „prodaja“, koji se, eventualno, mogao miješati s prodajom koja se odnosila na vlasnička prava. Najbitnija stvar u svemu ovome, bez obzira na terminologiju, jeste da je bila ograničena mobilnost posjedovnih prava, odnosno nikakva

97 *MTM*, I/1, str. 55.

98 *MTM*, I/1, str. 50, 51.

99 *MTM*, I/1, str. 51.

100 *MTM*, I/1, str. 52.

se transakcija bilo kakvih pravâ po zakonu nije mogla izvršiti bez spahijine dozvole, čak ni putem suda. Nakon ovoga, u praksi se susreću dokumenti u kojima se govori o odstupanju, prepuštanju i ustupanju,¹⁰¹ ali bez obzira na ovo, na području Bosne, kao i u ostalim dijelovima Carstva, i dalje se mogu susresti sudski dokumenti, pa i tapije, u kojima je bilo riječi o prodaji prava posjeda, kao i prava stalnosti.¹⁰² Navedeno je živjelo na terenu zbog utjecaja prethodnih terminoloških tradicija, a čini se da tu vrstu prodaje brojne kadije nisu ni držale suprotnom slovu zakona, pogotovo što je i u takvim ugovorima o prodaji na sudu bilo isticano da je postojala spahijina saglasnost za sami čin, a time dotična transakcija, u osnovi, nije bila bitno različita od „prepuštanja prava uz novčanu naknadu“, izuzev u formalnom smislu.

Raja je koristila navedenu zakonsku mogućnost i ustupala zemlju uz naknadu drugoj raji, a znamo i da su transakcije s posjedovnim pravnom bile dio međusobnih odnosa pripadnika vojničke klase. Međutim, pitanje koje nas posebno zanima jeste: da li su u praksi postojale situacije koje opisuju pojedini srpski narativi iz 19. stoljeća, to jest mogu li se potvrditi teze da su vojnici i ostalo neproizvodno stanovništvo „kupovali zemlju“, ili, preciznije, pravo posjeda nad zemljom od raje uz dozvolu nadležnog posjednika timara. Pristupit ćemo ovome kao pojavi koja se dešavala na raznim područjima i u različitim periodima, nakon čega ćemo razmotriti mogućnost njenog postojanja na području Bosanskog sandžaka u periodu do početka 17. stoljeća.

Sačuvani su osmanski dokumenti iz kojih se vidi da su kupoprodajni odnosi između raje i vojnika na navedenom polju postojali. Naime, u jednoj carskoj naredbi iz 1618. se navodi da je raja u Hercegovačkom sandžaku, nastojeći se osloboditi plaćanja poreza, svoje baštine prodavala (*fürûht idîp*)

101 U sidžilu sarajevskog šerijatskog suda iz 1827. registriran je jedan dokument u kojem se spominje transakcija vezana za komad mirijskog zemljišta na području nahije Prozor. Bilo je riječ o odstupanju od određenog komada mirijske zemlje (tj. odstupanju od prava posjeda na njega) kao i njegovom prepuštanju i ustupanju drugoj osobi, uz plaćanje tzv. „ekvivalenta za ustupanje“ (*bedel-i ferâğ*), što je bilo učinjeno sa znanjem nadležnog gospodara zemlje (*bedel-i ferâğ muşkabelesinde ma'rifet-i şâhibü'l-erz ile teferruğ ve tefevvüz eyledigi...*). U navedenom slučaju prodaja, uopće, nije bila spomenuta, kao ni u nizu drugih dokumenata u kojima je bilo riječ o sličnim operacijama. GHB. Sidžil 66, str. 68.

102 Osoba po imenu Piri prodala (*bey'*) je 1566. svom amidži pravo posjeda i stalnosti na jednoj baštini u selu Vogošća za 120 akči, uz saglasnost koju je dao Piri, gradski vojvoda. Navedeno je zabilježeno u sidžilu sarajevskog šerijatskog suda (GHB, Sidžil 2, str. 18). Faroqhi spominje da se izraz „prodaja“ (*bey'*), umjesto „prepuštanje“ (*tefvîz*), susretao u Anadoliji koncem 16. stoljeća, što ona ocjenjuje kao manje narušavanje oficijelnih preporuka (S. Faroqhi, „Town Officials, *Timar*-Holders and Taxation“, str. 68). U jednoj tapiji iz 1749-50. s područja Bosanskog ejaleta upotrebljava se, također, riječ prodaja, koja je praćena izrazima prepuštanje i ustupanje. Bošnjački institut u Sarajevu, Acta turcica, Arh-33.

prema jednoj vrsti pogodbe (*muvâza 'a tarîkıyla*) muteferrikama, čaušima, spahijama, janjičarima, kadijama i ostalim lokalnim prvacima. Navedeno je, čak, bilo registrirano i od strane šerijatskog suda (*şer 'a koyup*), ali raja je i dalje nastavila „posjedovati“ zemlju. Međutim, kada bi od njih bio zatražen porez, suprotstavljali su se tvrdeći da su samo čifčije (*biz bir çiftçiyüz*)¹⁰³ Okolnosti su ovdje bile specifične, kao i motiv, ali je evidentno da je dolazilo do nekih vrsta pogodbi između raje i vojnika u pogledu prodaje prava na zemljište, što je i od strane sudova bilo registrirano. Štaviše, u nešto kasnijem periodu pronašli smo pojedine tapije iz kojih se vidi da su pripadnici vojničke klase kupovali zemlju od raje. Naime, 1749.-1750. Mustafa-beg Alibegović i njegova braća kupili (*bey'*) su za 1400 akči jednu njivu od zimmije Joleta, sina Andrije, osobe za koju je bilo izvjesno da se radilo o pripadniku sloja raje, a ne o vojniku, te je, nakon toga, timarnik Osman naplatio pristojbu i izdao tapiju u kojoj je stajalo da se gospodaru zemlje ima svake godine plaćati desetina, kao i običajne daće.¹⁰⁴ Navedena tapija je svjedočanstvo o tome da su vojnici kupovali pravo posjeda na zemlju od raje, ali ne znamo koja je pozadina ovog konkretnog slučaja, odnosno pod kojim je uvjetima prodaja bila izvršena i da li se, eventualno, prodavac mogao nalaziti pod nekom vrstom pritiska, kao što to, općenito, tvrde srpski narativi iz 19. stoljeća. Držimo da, u tom pogledu, ne treba ulaziti u neutemeljene generalizacije, niti se, s druge strane, navedena pojava može u potpunosti isključiti.

Nakon što je potvrđeno da je opisana pojava historijski postojala, postavlja se pitanje da li su i neki od brojnih slučajeva kupoprodaje koji se od druge polovine 15. do početka 17. stoljeća pojavljuju u defterima i sidžilima bili izvedeni na isti ili sličan način. Odgovor zahtijeva stanovit oprez zbog prirode sačuvane osmanske građe, odnosno zato što se u nizu slučajeva ne može sa sigurnošću utvrditi socijalni položaj obje strane koje učestvuju u nekoj transakciji. Naime, uspjeli smo ustanoviti da postoje defterski podaci i sudski dokumenti iz kojih se vidi da su prilikom određenih kupoprodajnih transakcija najmanje jedna, a nekad i obje strane, bili vojnici, ali sa sigurnošću ne možemo prepoznati situacije u kojima bi vojnici kupovali pravo posjeda na zemlju od raje.¹⁰⁵ Bez obzira na ovo, ne možemo olahko odbaciti postojanje

103 82 *Numaralı Mühimme defteri (1026-1027 / 1617-1618)*, Ankara: T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000., str. 220.

104 Bošnjacki institut u Sarajevu, *Acta turcica*, Arh-33.

105 Osman-beg, sin Aladuzov, godine 1557. kupio je pravo posjeda i pravo stalnosti za jednu baštinu od njenog dotadašnjeg posjednika Husejin Čelebija, sina Buraka Čelebija. Saglasnost je dao timarnik Husejin-beg, a odgovarajuća zabilješka o tome napravljena je na sarajevskom šerijatskom sudu (GHB, Sidžil 1a, str. 199). Spahija Hasan, sin Sinana, prodao je 1566. pravo posjeda na svojoj baštini za 500 akči Mehmedu, sinu Abdullahovu, a uz saglasnost spahije Feruha, sina Mehmedova (GHB, Sidžil 2, str. 20). Alija, sin Jusufa, i Nikola, sin Pavla, godine 1559. prodali su pravo posjeda i stalnosti na

te mogućnosti – ako ništa drugo, onda u drugoj polovini 16. stoljeća. Dakle, ne vidimo dovoljan razlog zašto bi u vezi s ovim pitanjem „strogo“ odvajali 60-te godine 16. od prvih decenija 17. stoljeća.¹⁰⁶ Pokazali smo da su pripadnici vojničke klase i u ranijim periodima imali interes i želju da dođu do zemljišnih posjeda te da se ta želja nije u njima razvila tek na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, ili kasnije, niti su se nadmetanje i borba za posjede pojavili tek kada su prihodi timara prestali biti dovoljni spahijama, kako je smatrao Aličić.¹⁰⁷ Zbog postojanja te želje, teško je vjerovati da i prije ovoga vremena nisu koristili mogućnost kupovine kao legalan način dolaska do prava posjeda nad komadom mirijske zemlje. Držimo da u prilog ovakvom razvoju događaja ide i to što su osmanski agrarni propisi iz druge polovine 16. stoljeća omogućavali da se i vojnicima nametne resmi-čift kao porez budući da ga je Ebussuud-efendija redefinirao kao šerijatski zemljišni porez olakšavajući njegovo nametanje bilo kome ko drži rajinsku zemlju.¹⁰⁸ Osim ovoga, u katastarskim popisnim defterima Bosanskog sandžaka s kraja vladavine Sulejmana Zakonodavca, kao i u onima s početka 17. stoljeća, među uživaocima baština pojavljuje se priličan broj ljudi koji su imali vojničke titule, ali su plaćali resmi-čift. Baštine ovog tipa upravo su značajne jer je kod njih izvjesno da su od ranije imale status rajinske zemlje te da su zbog toga u defteru bile i ubilježene s ubičajenim rajinskim porezima¹⁰⁹. Ovo je bitno saznanje, ali to i

komad mirijske zemlje u selu Zgošća (*İzgošta*) Mustafi, sinu Hasanovu, i Timuru, sinu Hasanovu. Navedeno je učinjeno sa znanjem Hasan-bega, koji je bio timarnik (*ber-vech-i timār mutaşarrıf*). Uvjet pod kojim je učinjena prodaja bio je da oni koju preuzmu zemlju plaćaju 6 akči harača (GHB, Sidžil 1a, str. 59).

- 106 Skarić je pretpostavio da je na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće prodaja prava posjeda sve više ulazila u običaj, što su preuzimali drugi autori zagovarajući to mnogo odlučnije (V. Skarić, „Postanak i razvitak kmetstva“, str. 93; A. Sućeska, *Istorija države i prava*, str. 99-100). Ne sporimo da navedena pojava može uzeti vremenom više maha, ali, isto tako, ne treba zaboraviti da je ona postojala i ranije.
- 107 Aličić je iznio tvrdnju da timarnici, uopće, nisu ulazili u čiflučke odnose sve dokle su prihodi njihovih timara zadovoljavali njihove mirnodopske i potrebe u ratu, tj. dokle je bilo dovoljno raje da obrađuje zemlje. Smatrao je da je takva situacija bila sve do druge polovine 17. stoljeća i početke čiflučenja nekada je prolongirao sve do tog vremena (A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 62, 66). Međutim, ne možemo se složiti s navedenom tvrdnjom. Spahije dolaze od 15. stoljeća u posjed čiflukâ i imaju želju za stjecanjem novih čifluka. Štaviše, čak i veliki veziri žele da steknu čifluke, bez obzira što imaju mnogo novaca. Borba i nadmetanje za zemlju postoje, jer žele više od onoga što već imaju. Manjak u prihodima koji se kasnije pojavio samo je uveo novu dimenziju u to nadmetanje (pooštrivši ga), ali se to ne može označiti kao početak stvaranja čifluka.
- 108 Ebussuud je resmi-čift protumačio kao šerijatom nametnutu obavezu koja se naziva *harâc-i muvazzaf* ili fiksno i u novcu određeni šerijatski harač/porez na zemlju. *MTM*, I/1, str. 54.
- 109 U selu Gradčanica, koje je pripadalo Sarajevu, nalazila se baština Hizira, sina Radosavova, koja se nakon toga nalazila u ruci Ejnehana, sina Hizirova, a u vrijeme ovog

dalje nije dovoljno da se utvrdi da je kupoprodaja bila način na koji je baština prešla iz ruku raje u ruke vojnika. Značajan broj takvih slučajeva je, vjerovatno, bio rezultat izdavanja puste rajinske zemlje uz tapiju vojnicima,¹¹⁰ ali kao što smatramo da nema čvrstog argumenta koji bi nametnuo kupoprodaju kao jedino rješenje, tako nema ni argumenta kojim bi u njihovom slučaju bila u potpunosti odbačena mogućnost legalne kupovine posjedovnog prava ili „prepuštanje uz novčanu naknadu“, kako je to preferirao reći Ebussuud.

Do sada smo iznijeli više različitih mogućnosti za formiranje čifluka, kao i za prijelaz posjedovnog prava na parcelama mirijske zemlje u ruke vojnika i primarno nepoljoprivrednih slojeva, ali važno je istaći da ne treba misliti kako su svi oni bili jednako rasprostranjeni, ili, bar, takvo što nismo mogli zaključiti iz dostupnih historijskih izvora. Ako je suditi prema katastarskim popisnim defterima, nijedna od opisanih mogućnosti za uspostavljanje čifluka u posjedu neproizvodnog stanovništva, ne može se porediti s izdavanjem pustih i nenaseljenih zemalja pod tapiju, koje procjenjujemo kao dominantan način u navedenom periodu. Na ovom mjestu nećemo detaljnije ulaziti u razloge zbog kojih je određeno zemljište moglo ostati pusto, upražnjeno i nenaseljeno te ćemo jedino istaći da se radilo o nizu mogućih konkretnih načina koje su određivale različite historijske okolnosti. Navedeno istovremeno znači da su obrađivači na takvim čiflucima bili stanovništvo koje je dovedeno izvana, da bi radilo na zemlji i kultiviralo je, odnosno izvjesno je da to nisu bili stari posjednici dotičnih zemljišta, jer to proizlazi iz činjenice da se radilo o opustjelim zemljištima koja su bila bez zakonskih posjednika. Postojanje mogućnosti da obrađivači na čifluku budu „stara raja“ koja je ranije imala tapije, da bi ih kasnije izgubila, pitanje je koje se u historiografiji - općenito, kao opcija i naučni problem - više postavlja u nešto kasnijem periodu. Razlog za ovo je što je tada zabilježeno više slučajeva da raja prodaje pravo posjeda na nekom mirijskom zemljištu begovima i drugim skupinama koje su prvenstveno bile neproizvodne, da bi, eventualno, nastavili živjeti kao čifčije na dotičnom zemljištu. Međutim, držimo da je i u takvim slučajevima neprimjerena gene-

popisa nalazila se u ruci Gazanfer-bega. Nije bilo rečeno kako se desio prijelaz zemlje u ruke dotičnog bega, ali se iz konačnog obračuna za ovo selo vidi da je na ovu, kao i na ostale baštine u selu bio obračunavan resmi-čift (BOA, TD 379, str. 136, 137). Vojnici su dolazili i u posjed filurijskih baština, kao što se to može vidjeti na primjeru nekih baština u Nahiji Lefče. Naime, baštinu Jakova, sina Martinova, držao je zaim Hodaverdi, a u vrijeme popisa iz 1604. bila je u posjedu Husejin-bega te je on za to trebao da plaća pola filurije ili 140 akči. (Amina Kupusović, *Opširni popis popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, III, str. 525)

- 110 Umro je Cviteša iz sela Gornji Stup, a da nije ostavio muških potomaka. Njegova zemlja je ostala pusta i upražnjena te je prema osmanskome običajnom zakonu ('*örf-i 'Osmānī*) trebalo dati drugome uz tapiju. Gradski vojvoda je 1556. naplatio tapijsku pristojbu od hadži Ejnehan-age te je dotična zemlja bila ustupljena njemu. GHB, Sidžil 1a, str. 13.

ralizacija tvrditi da je svaki čifčija obuhvatao pripadnike raje koja je ranije dotično zemljište posjedovala uz tapiju, jer, čak, i kad bi raja prodala pravo na zemljište, mogla se odseliti na neko drugo mjesto budući da nije bilo nikakvog zakonskog propisa koji bi osobe koje su posjed nad baštinom prodali drugoj osobi vezao za neko određeno mjesto.

* * *

Pitanje sintagme „stara raja“ koju smo upotrijebili u prethodnom pasusu, također, može biti problematično i postoji realna mogućnost za njegovo tumačenje i reinterpretiranje. Postavlja se pitanje ko predstavlja staru, a ko novu raju. Aličić izraz stara raja koristi za označavanje onog rajinskog stanovništva koje je imalo tapije u svojim rukama, razlikujući ih od novodoseljenog stanovništva, naseljenog pod uvjetima čiflučkog sistema, od strane zemljoposjednika (*aşhāb-ı arāzī*) koji su unaprijed osigurali tapije za pusta, nenaseljena zemljišta. Štaviše, on ide tako daleko da tvrdi: „Ako neko poistovjećuje čifčije (kmetove) sa rajom, onda je on analfabeta u istoriji turskog perioda.“¹¹¹ Navedeno mišljenje dodatno ćemo pojasniti i kritički preispitati na osnovu osmanskih izvora, a svjesni smo da se ovom problemu u dijelu starije historiografske literature pristupalo i na osnovu južnoslavenskih izvora narativnog karaktera.

Zaista, niz osmanskih dokumenata u kojima se govori o raji i čiflucima omogućava da se kao stara raja označi stanovništvo koje je od ranije imalo tapije. Međutim, ne treba ovo pitanje posmatrati kao isključivi način na koji je moguće upotrijebiti izraz stara raja, budući da se u osmanskim izvorima ponekad pod izrazom stara raja ne misli na raju koja je imala tapije, već na stare čifčije koji se, također, mogu ubrajati u jednu vrstu rajinskog stanovništva koje se razlikuje od tzv. *defterlü ra‘ıyyet* ili od raje koja je bila registrirana u defteru. Dokaze za gore navedenu tezu pronašli smo u popisu pograničnih područja Bosanskog ejaleta koja je u ratu 1683.-1699. privremeno zauzela Mletačka republika, a koja su nakon mira u Sremskim Karlovcima bila reintegrirana u Osmansku državu. Navedeni popis izvršen je 1701. godine, u vrijeme bosanskog namjesnika Halil-paše. Popisivači su u njemu formirali za svako selo posebne odjeljke, pri čemu je jedan bio namijenjen za tzv. *aşhāb-ı arāzī* (posjednici zemljišta) ili *aşhāb-ı kadīme* (stari posjednici), dok je drugi odjeljak bio rezerviran za skupinu koja je označena kao raja (*ra‘ıyyet*) ili „carska raja“ (*ra‘ıyyet-i pādişāhī*). Posjednici zemljišta imali su tapije za zemlju i među njima je primjetan znatan broj pripadnika vojničke klase, što govori o uznapredovalom procesu stvaranja i akumulacije čifluka u rukama nepro-

111 A. Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 63, 16.

izvodnog stanovništva, a među njima se nalaze i neki nemuslimani - očito raja - koji su i ranije držali uz tapiju dotična zemljišta. Neki od starih posjednika bili su prisutni i 1701., dok su drugi umrli, ili su bili u zarobljeništvu, a za neke nemuslimane je bilo zabilježeno da su pobjegli u tzv. „kuću rata“, odnosno u nemuslimanske zemlje u osmanskom susjedstvu.¹¹² Odjeljak koji je bio predviđen za raju odnosio se na stanovništvo koje nije imalo tapije, a u pojedinim dijelovima deftera oni se otvoreno nazivaju izrazom čifčije.¹¹³ Dio navedene raje koja nije posjedovala tapije naziva se izrazom stara raja ili se pored njihovog imena nalazi bilješka da su bili nastanjeni na svojim starim mjestima. Ako uporedimo to sa spisikom starih posjednika zemljišta (*‘aṣḥāb-ı arāzī*) na dotičnom području, onda je jasno da se spisak tzv. stare raje i starih posjednika ne podudaraju, odnosno stara raja u ovom slučaju nije predstavljala stare posjednike koji su imali tapije, već stare čifčije, dok se pod podatkom da su se nalazili na svojim starim zemljištima ne misli, istovremeno, i na to da su oni bili posjednici zemljišne tapije.¹¹⁴ Međutim, Aličić, koji

112 U ostatku (*baḳıyye*) sela Turjak (danas: Turjaci) nalazili se kao stari posjednici Hasan Čelebi, Ibrahim, Hatidža i Mustafa-aga, a pored njihovih imena su stajale bilješke da su i trenutno prisutni (*hālā mevcūddur*) (BOA, TD 861, str. 23) Među posjednicima koji su se „do posljedenjeg rata“ (*bu geçen cenge varınca*) nalazili u selu Čaporice nalazio se i neki Ali-beg. Zabilježeno je da je on umro, a da su sada bile prisutne njegove kćeri. U istom selu je kao stari posjednik ubilježen i Mustafa-beg, sin Baba Ahmeda, za kojeg je zabilježeno da je sada bio zarobljenik (*esīr*) na venecijanskoj lađi. Zanimljivo je da su svi stari posjednici u navedenom selu bili iz reda vojničke klase, što se vidi po titulama koje su nosili (BOA, TD 861, str. 35). U selu Žeževica kao stari posjednik naveden je Tomo Trogrlić. Smatramo da je realna pretpostavka da se ovdje radilo o pripadniku sloja raje koji je imao tapiju za zemlju koju je posjedovao, a ne o članu vojničke klase. Međutim, njega ne nazivaju izrazom stara raja, već ga označavaju kao starog posjednika, kao, doduše, i sve druge posjednike u ovom selu, kako vojnike, tako i raju. Osim njega, kao posjednici u tom selu navedeni su imenom i prezimonom i drugi nemuslimani, a nalazila su se tu i tri muslimana od kojih se kod dvojice po titulama vidi da su bili pripadnici vojničke klase. Za nemuslimane je bilo navedeno da se nalaze u tzv. „kući islama“, tj. na teritoriju osmanske države (BOA, TD 861, str. 37). Prka Ilija, iz sela Grabovac, bio je ubrojan među stare posjednike. Navedeno je da se nalazio u „kući rata“ (BOA, TD 861, str. 38).

113 U selu Kapavica u defteru iz 1701. bio je formiran poseban odjeljak koji je naslovljen „Trenutno [zatečena] carska raja“ (*hālā ra ‘ıyyet-i pādīṣāhī*). Navedeno je da tu ima pet domaćinstva uz koje je stajala bilješka da su bili čifčije (*çiftçilerdir*). Očito je da su čifčije mogle biti nazivane i izrazom raja, ali njihov status ne treba miješati s rajom koja ima tapije. Dakle, Aličićevo strogo razdvajanje raje i čifčija nije utemeljeno. BOA, TD 861, str. 38.

114 U selu Klobuk kao „carska raja“ bilo je označeno šest kuća s nemuslimanskim domaćinima, a uz njihova imena je stajala bilješka da su „stanovali na svom mjestu“ (*yerinde sâkin*). Spominje se bilješka da „spomenutih šest kuća stare raje stanuju na svojim [starim] mjestima (*zıkr olunan alu hâne kadīmī re ‘âyâdan kendü topraklarında sâkin olup*). Ovo je bitno jer se samo za manji broj slučajeva navodilo da je raja bila stara ili da je sta-

se pozivao na ovaj izvor, nije to - čini se - uzimao u obzir te navedeni izvor citira za pokrivanje svojih teza koje su zasnovane na drugim izvorima i koji u nekom drugom kontekstu imaju više smisla nego što je to slučaj s masom raje koja nije posjedovala tapije u defteru iz 1701. Osim ovoga, pozivajući se na isti izvor, tvrdi i da zvanični dokumenti novu raju tretiraju „kao raju s dodatkom nova-raja“, ali taj epitet „nova“ ne spominje se u dotičnom izvoru, već se spominje samo raje i carska raje te se takvo što mora iz konteksta zaključiti. Budući da je za staru raju, tj. stare čifčije, bilo posebno zabilježeno da su nastanjeni na svojim starim zemljištima, čini se da je sva raje koja nije imala takvu zabilješku predstavljala novodoseljenu raju, a ističemo da je u navedenom defteru, upravo, najviše bilo takvih domaćinstava. Ne želimo prejudicirati pitanje odakle su se doselili, jer jedino što se vidi iz izvora jeste da su došli s nekog drugog mjesta koje je različito od onog komada zemlje na kojem su bili zatečeni 1701. godine.

Na koncu, može se zaključiti da su u navedenom osmanskome popisu čifčije posmatrane kao raje te u tom pogledu postoji neka sličnost s južno-slavenskim narativima iz 19. stoljeća, ali, s druge strane, treba istaći i da su mnoge tvrdnje u navedenim narativima vezane za raju i osmansko društvo stvar percepcije koja je često jednostrana i pristrasna, što može biti tema posebne studije.¹¹⁵

* * *

Posljednja (ali ne i najmanje bitna!) pitanja na koje ćemo se osvrnuti u ovom poglavlju su: Truhelkina teza da su srednjovjekovnom bosanskom plemstvu koje je primilo islam bili ostavljeni njihovi posjedi – pri čemu, navodno, Osmanlije nisu dokidale ranije agrarne prilike i srednjovjekovno

novala na svojim ranijim mjestima, što, po svojoj prilici, znači da je drugdje ona većinom bila dovedena s drugog mjesta. Posebno su u ovom selu bili navedeni posjednici zemlje (*aşhâb-ı kadîme*), među kojima i dvojica muslimana iz Mostara, kao i tri nemuslimana. Međutim, stara raje i stari posjednici nisu bili jedne te iste osobe, što se bez problema vidi po njihovim imenima. Proizlazi da se u ovom konkretnom slučaju stare čifčije zovu imenom stara raje. Naravno, ovo ne znači da ni dio starih posjednika zemlje, pogotovo kada je riječ o nemuslimanima, nije bio raje, odnosno smatramo da se radilo o drugačijoj raji - onoj koja je imala tapije. BOA, TD 861, str. 46.

115 Karadžić kaže: „a ko nije Turčin on je raje (tj. Turski podajnici)“ (V. Karadžić, „Geografičesko-Statističesko opisanije Srbije“, str. 78). Dakle, kršćansko stanovništvo posmatra kao raju i grupu koja plaća podavanja, za razliku od „Turaka“, kako zove muslimane. Njegov rad sadrži brojna sporna tumačenja te nije mjerodavan da bi se raspravljalo o karakteru osmanskog društva i pravnom položaju raje (u što nećemo ovdje detaljnije ulaziti), ali je zanimljivo da su, u skladu s navedenim tvrdnjama, čifčije za njega, također, spadale u raju.

tradicionalno baštinsko i posjedovno pravo¹¹⁶ – te svojevremeno raširena, ispolitizirana i isforsirana predodžba da su navedene posjede u ovoj ili onoj formi njihovi potomci držali sve do austrougarskog perioda.¹¹⁷ Najveći doprinos rasvjetljavanju navedenih pitanja dao je Nedim Filipović, koji je, s pravom, kritizirao stariju historiografiju, između ostalog, iznijevši tvrdnju da nema „ni jednog jedinog podatka o tome da su imanja muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini naslijeđena iz predosmanskog perioda i da su se kao takva sačuvana da kraja turske vladavine u Bosni i Hercegovini“. S druge strane, na drugom mjestu je afirmirao tezu da je ustupanje čifluka plemstvu, ustvari, kompromis između novih, osmanskih normi i starih shvatanja, a ti su čifluci, po njemu, ustvari, „njihove ranije baštine ili dijelovi baštine“, što je sporna i pretjerano generalizirana teza koju nije potkrijepio navođenjem odgovarajućih primjera.¹¹⁸

Na osnovu dosadašnjih rezultata historijske nauke, kao i zahvaljujući relevantnim osmanskim izvorima, može se zaključiti da su Osmanlije u Bosni uveli svoj agrarni sistem koji se zasnivao na režimu mirijske zemlje, te je izlišna svaka priča o tome da je srednjovjekovna feudalna baština termin koji se može izjednačiti s istim izrazom koji se susreće u katastarskim popisnim defterima i kanunnamama. Baština je u prethodnom sistemu bila plemenito dobro i svojina feudalca, što je sasvim suprotno režimu mirijske zemlje u kojem je baština predstavljala osnovni seljački rajinski posjed ili ekvivalent rajinskom čifluku koji je držan uz plaćanje zakonom određenih podavanja. Navedene baštine, dakle, ne mogu se poistovjetiti u pravnom smislu niti možemo govoriti o postojanju agrarnopravnog kontinuiteta u tom pogledu. S druge strane, evidentno je iz prvih sačuvanih popisa Bosanskog sandžaka da je jedan dio sitnog srednjovjekovnog plemstva i vlaških starješina – nezavisno od toga da li su prešli na islam ili ne – bio u mogućnosti posjedovati čifluke pod uvjetima koji su se razlikovali od rajinskih, odnosno mogli su držati zemlju uz tapiju, a da pri tom nisu plaćali tzv. lične rajinske daće ili *rūsūm-ı ra'ıyyet*, dok su morali plaćati desetinu ili odsjekom utvrđenu mukatu koji su bili u defteru upisani na određeno zemljište.¹¹⁹ Međutim, pitanje je u koliko su

116 Ćiro Truhelka, „Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni“, separatan otisak iz: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1915., str. 16.

117 O politizaciji i mitologiziranju navedenih pitanja u Bosni i Hercegovini vidi: Husnija Kamberović, „Turci i 'kmetovi' - mit o vlasnicima bosanske zemlje“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo: Institut za historiju u Sarajevu, 2003., str. 67-84.; Edin Radušić, „Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914“, *Prilozi*, 34, Sarajevo: Institut za historiju u Sarajevu, str. 119-154.

118 N. Filipović, „Ođzakluk timari“, str. 251; Nedim Filipović, „O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva“, *Pregled*, 5, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1953., str. 391.

119 Za dio osoba koje su imale čifluke bez rajinskih obaveza pretpostavljalo se da su pripadnici sitnog plemstva. Međutim, u velikom broju slučajeva nemoguće je izvršiti identifi-

se slučajeva navedeni čifluci poklapali s njihovim posjedima koje su uživali u predosmansko doba. Nije moguće u potpunosti razriješiti taj problem u najvećem broju konkretnih slučajeva koje smo susreli u defterima zbog prirode podataka koji se nalaze u toj vrsti izvora, kao i zbog nedostatka relevantnih domaćih izvora. Filipovićevu generaliziranu tezu zbog toga shvatamo kao donošenje općenitog suda na malom broju primjera i protežiranje tvrdnje koja za većinu konkretnih slučajeva ima vrijednost pretpostavke, a ne pouzdanog znanja o dotičnom problemu. Naime, za vrlo mali broj čifluka takva bi se teza mogla dokazati budući da postoje određeni podaci u historijskim izvorima koji ukazuju na to da su dotična zemljišta od ranije bila posjedovana od strane istih osoba. Na primjer, u prilog tome ide podatak da se u prvom detaljnom defteru Hercegovačkog sandžaka na nekoliko mjesta mogu susresti zabilješke da su baštine od kojih se neki čifluk sastojao njihovi uživaoci držali još od vremena Hercega.¹²⁰ Naravno, njihov tadašnji pravni tretman i raniji srednjovjekovni nisu mogli biti identični, jer se radilo o dva različita civilizacijska konteksta. Navedeni slučajevi susreću se sporadično i ne bi se smjeli generalizirati u smislu da se tvrdi da su i svi ostali čifluci tog vremena koje su držali nemuslimani bili njihove predosmanske baštine, niti bi trebalo tvrditi na osnovu ovoga da je ekonomska baza zemljoposjedničke elite iz 19. stoljeća bila srednjovjekovni plemićki posjed koji su Osmanlije prihvatili. Prije svega, u defterima je pored dijela posjeda koje su na način čifluka (*çiftlik tarikiyle*) držali nemuslimani stajala zabilješka da su oni nastali od pustih zemalja.¹²¹ Osim ovoga, ukupan broj čifluka u prvim popisima Bosanskog, kao i Hercegovačkog sandžaka je bio mali, a u taj broj treba uračunati i one

ciju, jer se o sitnom plemstvu u srednjovjekovnoj Bosni malo zna, a i osmanski zapisi o ovome su često vrlo šturi. Međutim, postoje podaci koji ukazuju na to da su neki ugledni ljudi, sitnije plemstvo i vlaške starješine bili uključeni u osmanski vojničku klasu, kao i da su držali čifluke. Zna se da je knez Radoje Zupčić - koji je Osmanlijama predao tvrđavu Sokol - dobio timar u osmanskoj državi, a, osim toga, posjedovao je i čifluk na kojem nije bilo registriranih rajinskih dača, već je plaćao samo naturalnu desetinu. Dotični čifluk sastojao se od zemljišta koja je on od ranije posjedovao. Slično njemu, vlaški knez Herak, koji je bio i timarnik, također je imao čifluk s desetinom u hercegovačkoj nahiji Hum (A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 114; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1985., str. 361 [Dalje: A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*]). Mnogi su ovakvi čifluci s desetinom u narednim defterima bili prevedeni u čifluke s mukatom.

120 Čifluk Bojidara (?), sluge Balabanovog, sastojao se od mezre Slatina, koju je on od Hercegovog vremena posjedovao (*Hersek zamanından berü taşarruf idegeldügi*). Potvrđen mu je kao čifluk. Plaćana je na njega desetina na naturalne proizvode s novčanom daćom na mlin, ali nije bilo ličnih rajinskih podavanja (BOA, TD 5, str. 305). Aličić je izostavio ime posjednika čifluka (A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 360).

121 Na primjer, takav je slučaj s čiflukom kneza Matije. A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 54.

posjednike čifluka koji su bili porijeklom iz drugih dijelova Carstva.¹²² Stoga, može se reći i da je učešće navedenog starog domaćeg plemstva u posjedovanju čifluka u prvim popisima bilo prilično skromno. Broj čifluka ozbiljnije će se povećati tek od 80-ih godina 15. stoljeća, a taj trend će se, uz periode uspona i padova, nastaviti sve do 19. stoljeća, s tom napomenom da je jasno da u to vrijeme do čifluka nastoje doći slojevi koji nisu direktno povezani sa već prilično udaljenim bosanskim srednjovjekovljem. Držimo da se ne može dokazati historijski kontinuitet u smislu da je određeno zemljište od srednjeg vijeka do savremenog doba bilo u posjedu jedne zemljoposjedničke porodice. S druge strane, za neke čifluke koji su u Bosni zabilježeni 60-ih godina 15. stoljeća - ali ne u posjedu bivšeg srednjovjekovnog plemstva - može se utvrditi da su u kontinuitetu postojali u defterima kao zasebne ekonomsko-fiskalne cjeline sve do početka 17. stoljeća, što je zanimljiv slučaj koji, ipak, ne koristimo da iznesemo tvrdnju i da ih je držala jedna krvna loza bez prekida, mada ni to nije nemoguće.¹²³ Navođenje ovog slučaja treba shvatiti kao konstatiranje nečeg što se u povijesti desilo, ali ne i kao poziv na nepotrebnu i isforsiranu generalizaciju.

Prema našem mišljenju, u dijelu historiografije stavljan je u prvi plan pogrešan i teško dokaziv kontinuitet, što je doprinijelo daljem stvaranju mitologiziranih predodžbi i narativa koji su mogu susresti sve do danas. Nasuprot tome, nastojimo govoriti o drugoj vrsti kontinuiteta koji je naučno dokaziv, a to je kontinuitet čifluka kao agrarno-pravnog termina te kontinuitet učešća primarno neproizvodnih slojeva u posjedovanju čiflukâ, kao i kontinuitet njihove konkurencije, nadmetanja i borbe za posjedovanje zemljišta i tapija.

122 Na primjer, čifluk Mustafe, sina Alijina, iz Mentešea. A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 54.

123 U popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. nalazio se čifluk Širmerda, gulama Mehmedijevog, a sastojao se od mezre Dolna Tekmir u podnožju planine Romanije s ubilježenim prihodom od 60 akči (A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 54.). Na tom području nalazio se 1542. čifluk Šah-bega, sina Širmerdovog, koji se sastojao od mezre Dolna Tekmir, s prihodom od 180 akči. Za ovaj čifluk je bilo navedeno da nije, poput ostalih čifluka, bio ubilježen u prihod timara, već da je bio samostalan (*müstakîl*) (BOA, TD 211, str. 786). U defteru iz 1604. godine spominje se čifluk Šah-bega, sina Širmerdovog, na mezri Tekmir. Bila je to zemlja koju je on iskrčio i ubilježeno je na nju 47 akči. Pored nje bila je registrirana posebno mezra Tekmir koja je bila ubilježena na Šah-bega, sina Širmerdovog, i Ahmeda, sina Mustafe, koja se prema starom defteru nalazila kod Bahtijara Šah-bega, sina Širmerdovog. Na nju je ubilježeno ukupno 200 akči prihoda. Nalazila se u nahiji Olovo (A. Kupusović, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, III, str. 288-289). Pošto nije bilo novih popisa nakon 1604., navedeni čifluk se kao ekonomsko-fiskalna jedinica u katastarskim knjigama održao još dugo nakon ovoga.

Zaključak

Nakon provedene analize karaktera čiflukâ koje je na području Bosanskog sandžaka uz tapiju posjedovalo primarno nepoljoprivredno stanovništvo u periodu od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća, došli smo do zaključka da aktiviranje navedenih slojeva u posjedovanju zemljišta treba posmatrati u širem smislu, u kontekstu jedne vrste borbe i nadmetanja za posjedovanje zemlje. Navedena pojava na različite načine je utjecala na društveno-ekonomsku situaciju u Bosanskom sandžaku, a različit odnos prema manifestacijama te borbe, kao i prema karakteru osmanskog agrarnog sistema, u historiografiji je doveo do drugačije vrste nadmetanja – ovaj put perom – za osiguravanje prava na tumačenje prošlosti i građenje slike prošlosti koja je proglašavana „naučnom“, a samim tim i „ispravnom“, ali koju, nakon ove analize, možemo shvatiti samo kao jedan od mogućih pristupa interpretiranju prošlosti, a nipošto kao njenu apsolutno istinitu rekonstrukciju. Stoga, paralelno smo nastojali ispitati i mogućnosti reinterpretacije određenih ustaljenih predodžbi koje u historiografiji postoje u pogledu prirode i značaja čiflukâ i tzv. procesa čiflučenja. Zaključili smo da nema opravdanih naučnih razloga za posmatranje stvaranja čifluka kao proizvoda povjesne zakonmjernosti, odnosno ovakve ideje rezultat su upitnih koncepcija o postojanju čvrstih zakona i nužnosti koji određuju povijesni tok i razvitak. Slično ovome, posmatranje nastanka i akumulacije čiflukâ, kao ekonomske negacije mirijske zemlje, rezultat je isforsiranog posmatranja povijesnog razvoja u dijalektičkoj trijadi s postojanjem dvostruke negacije, što je navelo brojne autore da prenaglašavaju različite suprotnosti u Osmanskom carstvu kako bi zadovoljili unaprijed postavljenu shemu. Neutemeljene su generalizacije da su svi čifluci razarali mirijsku zemlju i timarski sistem, jer je zabilježen niz legalno utemeljenih čifluka koji su uspostavljeni kako bi se sačuvao timarski sistem i državni prihod, a samo bi se čifluci koji su nastali određenom uzurpacijom, ili nezakonito, mogli posmatrati kao istinsko razaranje sistema. Međutim, generalizacije i pretjerivanja ne završavaju se s ovim. Naime, stvaranje čifluka određeni autori posmatraju kao prenaglašeno nasilan proces, dok drugi u potpunosti izbjegavaju bilo koji pomen nasilja, odnosno prelahko odbacuju mogućnost za nasilno djelovanje. Oba navedena pristupa su isključivi i mogu se na osnovu historijskih izvora dovesti u pitanje. Slično ovome, isključivost i pretjerano naglašavanje jednih, a zanemarivanje drugih podataka, mogu se pronaći i kod pitanja mogućnosti da timarnici posjeduju čifluke na svojim timarima. Dok jedni to neopravdano u potpunosti isključuju, drugi, jednako neopravdano, od toga prave jedan od najvažnijih faktora nastanka čifluka, a da nisu, pri tome, ponudili adekvatna i utemeljena obrazloženja. Osim ovoga, među idejama koje su sporne i koje je moguće sagledati iz drugog ugla je

i označavanje čifluk-sahibije kao tzv. „trećeg lica“ pri procesu nastanka i akumulacije čiflukâ u rukama neproizvodnog stanovništva te to može biti prihvatljivo samo za objašnjavanje dijela zabilježenih slučajeva tog tipa. Potom, potrebno je odbaciti nazivanje čiflukâ neadekvatnim izrazom „međuposjed“ te navodno izvlaščivanje seljaka, budući da oni nisu bili vlasnici mirijske zemlje, već njeni zakupci. Među pojedinim istaknutim osmanistima raširena je i ideja da su čifluk-sahibije iz reda neproizvodnog stanovništva na svojim čiflucima, koji su u osnovi nastali na mirijskom zemljištu (za razliku od privatnih čifluka), imali tobožnji „viši stupanj svojine“. Navedeno ne proizlazi iz osmanskih izvora, već iz uvjerenja o postojanju podijeljene svojine na zemlji koja je nastala preslikavanjem ideja o podijeljenoj feudalnoj svojini u Zapadnoj Evropi. Ništa naprednija nije ni ideja o postojanju stupnjevane svojine na čiflucima, jer je i to, u suštini, druga varijanta ideje o podijeljenoj svojini, čiji propagatori, čini se, toga nisu bili svjesni. Osim ovoga, posebno izdvajamo i uvođenje imaginarnih pristojbi u korist države, kao što je resm-i čiftlik, koji je navodno naplaćivan prilikom ustanovljavanja čiflukâ, što, naravno, nije bio slučaj, već se radi o izvođenju zaključaka na osnovu pogrešnog prijevoda podataka iz katastarskih popisnih deftera. Na koncu, došli smo i do zaključka da izrazi čiflučenje i počiflučavanje, koji su preuzeti iz južnoslavenskih narativa 19. stoljeća – bez obzira na namjere autora koji ih koriste – donose sa sobom određene stereotipne predožbe o nastanku čiflukâ te je jednostavnije i opravdanije, umjesto njih, upotrebljavati samo pravni izraz čifluk i govoriti o nastojanju primarno neproizvodnog stanovništva da dođe do zemljišnih posjeda koji su se sastojali od mirijske zemlje. Dakle, pravni izraz u kombinaciji s kontekstom može omogućiti preciznije razumijevanje značenja te izaziva mnogo manje nedoumica nego što je to slučaj s prilično kompromitiranim čiflučenjem. Ako to znači upotrebu koje riječi više u opisivanju problema, držimo da cijena nije visoka.

Ottoman Agrarian Policy and Rivalry for Land in South-East Europe
(Analysis of *Chiftliks* in *Sanjak* of Bosnia from the Establishment of
Ottoman Rule to the Beginning of the 17th Century)

(Summary)

This paper represents an attempt to research the circumstances under which military class and other primarily non-agricultural groups of the population could acquire possession rights (*hakk-ı taşarruf*) on state-owned (*mîrî*) lands followed by the obligation to pay legitimate state dues prescribed by the law (*kānūn*) and current cadastral survey (*tapu tahrîr defter*). The analysis in

question is carried out on the basis of administrative data on *chiftliks* held by the before-mentioned group in the *sanjak* of Bosnia from the establishment of Ottoman rule, in the middle of the 15th century, to the beginning of the 17th century. Efforts of primarily non-productive population to obtain possession rights on state land – while state retained ownership of the land itself – in this paper are considered in a broader context or as a part of phenomenon of rivalry and struggle for land. In addition to this, the problem of formation and accumulation of *chiftliks* in the hands of previously described members of society in historiography has been interpreted by different authors in various and often arguable ways, which posited the need for reinterpretation of common ideas on *chiftliks* and the so called process of *chiftlicization* (Bos. *čiflučenje*; Tur. *çiftlikleşme*). Furthermore, significant attention is paid to critical evaluation and reconsideration of groundless generalisations and over-exaggerated images inherited from South Slavic (mostly Serbian) narratives of the 19th century, as well as to the old-fashioned historicist approaches and Marxist teachings which seriously influenced the understanding of Ottoman society and state in the historiography of socialist Yugoslavia.